

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Історико-юридичний факультет
Кафедра політології, права та філософії
Політологія. Гендерні студії
052 Політологія

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В ДЕРЖАВАХ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

студента: Савченка Богдана Романовича

Науковий керівник:

Дудка Лариса Олексіївна, кандидат
історичних наук, доцент

Рецензент: Крупеня Ірина Миколаївна,
кандидат політичних наук, доцент

Рецензент:

Барановський Фелікс Володимирович,
доктор політичних наук, професор

Допущено до захисту:

(посада) (підпис) (дата) (ініціали та прізвище)

Ніжин 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ДЕРЖАВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ	6
1.1. Сутність, зміст і специфіка етнополітики в країнах ЄС	6
1.2. Етнополітичні процеси як об'єкт політичної науки	15
1.3. Фактори зростання політичного впливу етнонаціональних сил і рухів...	20
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ В КРАЇНАХ ЄС	27
2.1. Сплеск етнічного націоналізму в Європі у ХХІ столітті	27
2.2. Тенденції етнополітичної інтеграції на європейському просторі.....	34
2.3. Ситуаційний аналіз міграційної політики країн ЄС в контексті міграційної кризи 2015 р.	41
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ	52
3.1. Болгарія: питання націєбудівництва і політика ідентичності	52
3.2. Угорщина: політика щодо національних меншин та політика пам'яті....	60
3.3. Націєбудівництво і політика ідентичності в Румунії	66
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	77
ДОДАТКИ.....	84

ВСТУП

Актуальність теми. Регіональні конфлікти, зростання етнічної самосвідомості, зростання економічного розриву між регіонами та прагнення етносів до самовизначення продовжують стрясати світ і в XXI ст. Глобальні економічні та фінансові процеси, такі як остання фінансово-економічна криза, здатні поглибити соціальний розкол в суспільстві.

Сучасний етап розвитку суспільства вимагає вирішення завдань з регулювання міжнаціональних відносин. Практика останніх років наочно показала, що в багатонаціональному суспільстві при вирішенні питань соціально-політичного устрою неминуче виявляється етнічний аспект. Проблеми політичної трансформації, розвитку федералізму, соціально-політичної стабілізації виявилися нерозривно пов'язаними з вирішенням комплексу завдань з оптимізації складного комплексу міжнаціональних відносин в країні, з врегулювання етнополітичних конфліктів.

Останні десятиліття доводять, що прогнози західних дослідників про неминучість зниження ролі локальних етнічних розбіжностей в рамках процесів європейської інтеграції та глобалізації виявилися, щонайменше, передчасними. У світі, і зокрема, в Європі, навпаки, спостерігаються процеси потужного відродження етнічної самосвідомості і сплеску етнорегіональних конфліктів.

Якщо на початку XX ст. в більшості країн Європи не було одного домінуючого етносу, то в кінці 2010 р. таких країн залишилося тільки дві, при цьому одна з них – Бельгія – знаходиться на межі розколу за етнічною ознакою. У 2010 р. країна через довготривалі протиріччя між фламандцями і валлонами побила рекорд, встановлений Нідерландами в 1977 році – 208 днів без національного уряду [2]. В Європі, виключаючи Швейцарію, етнополітичні конфлікти не просто не зникли, а торжествують.

У цьому контексті вивчення етнополітичних конфліктів в ЄС має велике значення, тому що в Європі існують осередки конфліктів, які зачіпають

інтереси багатьох європейських держав. Це й зумовило актуальність теми даної магістерської роботи.

Вказані вище проблеми вивчень етнонаціональної політики в тій чи іншій мірі розкриті у роботах українських та іноземних дослідників. Серед українських вчених, що вивчають етнополітичні процеси слід виділити О. Антонюка, В. Євтуха, О. Картунова, Г. Касьянова, І. Кириченко, А. Кіссе, В. Котигоренка, І. Кресіну, О. Кривицьку, І. Кураса, Ю. Левенця, А. Леонову, Л. Лойко, О. Майбороду, О. Маруховську, Л. Нагорну, В. Небоженка, М. Обушного, І. Оніщенко, В. Панібудьласку, М. Панчука, Г. Перепелицю, М. Рибачука, С. Римаренка, Ю. Римаренка, М. Степика, Т. Татаренко, М. Товта та ін. Завдяки їх роботам ми можемо змістовно вивчати та аналізувати моделі та структуру етнонаціональної політики країн Європейського Союзу.

Основою для виконання даного дослідження послужили політологічні праці авторитетних зарубіжних дослідників, що займаються вивченням світових політичних процесів. Серед них Р. Арон, З. Бжезінський, А. Д. Богатуров, К. Боулдінг, М. Вебер, А. Д. Воскресенський, Р. Даль, А. Лейпхарт, М. М. Лебедєва, С. Ліпсет, А. Ю. Мельвіль, Г. І. Мирський, А. І. Соловійов, А. В. Торкунов, І. Г. Тюлін, Д. М. Фельдман, Ф. Фукуяма, Ю. Хабермас, С. Хантінгтон, П. А. Циганков та ін.

Метою даного дослідження є проведення аналізу та оцінки етнонаціональних проблем в державах Європейського Союзу.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

1. Визначити роль і місце націй і етнонаціональних відносин у політичному житті.

2. Вивчити етнополітичні процеси як об'єкт політичної науки.

Об'єктом дослідження є етнонаціональна політика в державах Європейського Союзу.

Предметом дослідження є процес регулювання етнонаціональних проблем в країнах ЄС.

Методи дослідження. В якості важливої методологічної основи представленого дослідження використовувався суб'єктно-діяльнісний підхід. Аналіз етнополітичних процесів був заснований на застосуванні інституційного підходу. При вивченні регіональних етнополітичних процесів використовувалися принципи всебічності і конкретності, а також застосовувався історико-логічний метод. Залучення компаративного підходу дало можливість виявити особливості етнополітичних процесів. Системний підхід, як метод, який використовується в даній роботі, дозволяє провести аналіз сучасних етнополітичних процесів як складної системи взаємодіючих учасників. Цей підхід дає можливість віднайти сумісні та індивідуальні характеристики предмета дослідження та його розвитку. Так як без історичного аналізу не представляється можливим простежити розвиток етнополітичних конфліктів у країнах ЄС, то в даному дослідженні широко використовується історичний підхід.

Теоретична і практична значимість роботи полягає в тому, що отримані результати:

- дозволяють зробити висновки про наслідки розвитку етнополітичних конфліктів у сучасній Європі для світових політичних процесів;
- сприяють більш глибокому розумінню сучасних етнополітичних процесів у світі;
- вносять внесок у теоретичну розробку концепцій етнополітичних конфліктів, процесів глобалізації, регіоналізації та фрагментації;
- сприяють розвитку загального розуміння ролі і місця етнополітичних конфліктів у світовій політичній системі в цілому.

Структура та обсяг роботи. Дана робота складається з вступу, трьох розділів, які поділяються на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 83 сторінки. Робота містить 4 таблиці, 1 додаток. Список використаних джерел налічує 70 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В ДЕРЖАВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

1.1. Сутність, зміст і специфіка етнополітики в країнах ЄС

Сьогоднішнє суспільство налічує приблизно дві тисячі різних народів (лише в Україні їх більше ніж 90), а незалежних держав у світі близько 190. Таким чином, в багатонаціональних державах проживає більшість народів світу. Всі живуть та будуть завжди жити разом з людьми інших національностей. Цей факт вимагає від всіх нас особливої делікатності, терпимості і відповідальності, адже завжди потрібно пам'ятати, що у народів більше спільних рис, ніж відмінностей. Ця спільність зараз, коли цілісність і взаємопов'язаність світу стали відчутними для нас, буде рости однак зближення народів не винищують їх національних ознак навпаки, саме особливість культури різних народів є тим самим джерелом внутрішнього багатства людей[15].

З точки зору етимології, «етнос» і «нація» означають, по суті, одне і те ж явище (народ). Однак історична практика показала, що спільність народу може бути обґрунтована не тільки критерієм кровної спорідненості, а й багатьма іншими критеріями і обставинами, що змушують людей групуватися в соціальному, економічному і політичному вимірі.

Товариства середньовічних західноєвропейських держав, що виникли на руїнах Західної Римської імперії, описувалися в термінах латинського походження, які були збережені, включаючи поняття народу як «natio». З цього часу даний термін розвивався одночасно з еволюцією державності, суспільства і влади, і, з плином часу, «переріс» сам себе, так як став позначати політичну і господарську єдність, в той час як термін «ἔθνος» зберіг споконвічну етимологію, пов'язану з кровною єдністю. У період складання централізованих держав поняття національності та ідея нації як єднання кількох народів, об'єднаних спільними інтересами і лояльних одному

государю, просто остаточно взяли гору і повністю підмінили поняття «ἔθνος». З цієї причини в Західній Європі нації не являють собою якийсь один етнос і пояснюються в категоріях громадянської єдності.

І коли в ХХ ст. терміни «етнос» і «етнічність» повернулися для активного вживання, вони вже не могли бути прирівняні до поняття «нація», значення якого розширилося і, по суті, стало мати на увазі державу. Однак це не означає, що нація представлена виключно одним співтовариством, хоча, звичайно, домінуюча більшість формувала державність, а сама вона часто розвивалася на базі конфлікту між народами-завойовниками і завойованими народами (англо-сакси і кельти, франки і галли та ін.). Тому національне питання в західноєвропейських політичних реаліях – це питання утворення державності, питання громадянськості і лояльності політичному центру і сформованій системі управління. Проте, багато історичних спільнот (валлійці, шотландці, ірландці, бретонці, корсиканці, баски, каталонці і багато інших), що мають свій політичний досвід і, в ряді випадків, власний державний досвід, періодично виступали з вимогою змін в системі державного управління. Вони претендували на статус нації, тобто на власну державність [23].

Треба визнати, що багато політиків, які представляють центральну владу, нині вже називають представників історичних спільнот націями. Ми ж для зручності і розмежування понять, будемо використовувати для їх позначення термін «етнонація». Він дозволяє провести розмежування між поняттями «нації» як групи людей, які проявляють лояльність державної влади і підтримують ідею про спільне майбутнє, і «нації» (де синонімом може виступати поняття «етнічність») як групи людей (субдержавного рівня), що поділяють уявлення про своє історичне минуле і володіють особливостями культури, які виділяють цю групу з числа інших груп, що проживають в одній державі. Таким чином, під етнонацією слід розуміти групу людей, що мають спільне походження (етнокровне), що поділяють і оберігають свою культуру і мову, які можуть не збігатися з національною, тобто загальнодержавною, культурою і національною (державною) мовою.

Етнополітика сучасної держави включає вирішення трьох базових завдань «питань великого порядку етнополітики»: формування громадянської політичної нації в умовах багатоскладового суспільства, всебічний розвиток етнічної більшості та етнічних меншин (більшою мірою внутрішніх або корінних), у тому числі соціальної інтеграції мігрантів (зовнішніх етнокультурних меншин), і підтримка міжетнічної злагоди і миру [13].

Зазначені завдання пов'язані з визначенням співвідношення різних ідентичностей: громадянського та етнічного. Ці ідентичності можуть доповнювати один одного, можуть витіснити один одного, можуть конфліктувати один з одним і т. д. При цьому зміст і моделі етнополітики багато в чому визначаються історичними умовами і соціокультурної базисом суспільства та її сучасними соціально-політичними та економічними реаліями, тобто особливостями і специфікою соціального простору і часу. Разом з тим по відношенню до сьогodнішніх західно-європейських суспільств необхідно говорити про контекстуальність і пластичність етнополітики в умовах стійкої демократії і розвиненої політичної культури.

Саме високі стандарти демократії і ліберально-демократична традиція дозволили Європі досить довго підтримувати етнополітичний спокій в умовах етнічного різноманіття, посилення міграційних процесів і «вибуху» етнічності в 1960-1970-х роках минулого століття [25].

Успіх європейського варіанту етнополітики обумовлений і цивілізаційними особливостями європейської ментальності (зримо відмінною як від азіатської, так євразійської), в основі якої лежать індивідуалізм, раціоналізм, секуляризм. Не менш важливий фактор технократичного і інформаційного розвитку Європи, вже давно успішно сформував суспільство споживання і де люди як етнофори в своїй більшості живуть в умовах урбанізованої і комфортної повсякденності.

Однак кількісні зміни в етнічній структурі населення європейських держав привели на початку XXI століття до якісних змін у змісті і характері міжетнічних відносин. Сьогodні європейські етнополітичні реалії вимагають

найпильнішої уваги до нових викликів етнічності та припускають як мінімум суспільного консенсусу в розумінні нового порядку денного етнополітики. Крім того, етнополітика на європейському континенті зазнає значних і багато в чому фундаментальних змін як у сутнісному змісті, так і у формах її реалізації. Спостерігається два різноспрямованих тренда:

– Об'єднавчий (позитивний) в рамках європейської інтеграції, в результаті якого формується нова наднаціональна (трансдержавна) ідентичність – громадяни Європейського Союзу. При цьому стираються національні (цивільні) ідентичності європейських держав. Для основоположників Маастрихтського договору в 1992 році відбувається природне заміщення національної ідентичності на загальноєвропейську. Молоді ж члени Європейського Союзу штучно форсують формування почуття приналежності до великої Європи, при цьому усвідомлено нівелюючи власну національну ідентичність. Яскравим прикладом служать країни Східної Європи та Прибалтики;

– Роз'єднувальний (конфліктний) на тлі нового етнічного ренесансу, що формується на хвилі етнонаціоналістичних настроїв як відповідь на міграційні процеси, і сепаратистських тенденцій, які не оминули практично ні одна європейська держава [34].

У будь-якому випадку відбувається істотне ускладнення етнополітичних процесів. Ї основна складність пов'язана з ерозією класичної європейської нації – громадянського співтовариства, заснованого на соціальній солідарності і довірі громадян в межах єдиної держави. Можна додати, що в даний час в Європі нації знаходяться під серйозним тиском з двох сторін: національна ідентичність стирається в результаті об'єднавчих (зовнішніх) і роз'єднувальних (внутрішніх) процесів. Разом з тим на європейському континенті як єдиному соціальному просторі багато етнічно визначені явища і процеси вкрай взаємопов'язані і взаємообумовлені. В умовах глобалізації та регіоналізації етнополітичні проблеми в одній окремо взятій країні роблять істотний вплив на загальну етнополітичну ситуацію на континенті і

детермінують етнополітичні процеси в інших європейських державах, в тому числі і на пострадянському просторі.

Зауважимо, що етнополітика в європейських країнах традиційно була інституалізованою та її базові принципи закріплені на рівні міжнародних (у тому числі європейських) та національних нормативно-правових систем. Мова в основному йде про діяльність основних міжнародних інститутів та міжнародної нормативної бази у сфері захисту прав меншин: ООН, Ради Європи, ОБСЄ та Європейського Союзу. Тут необхідно звернути увагу на рамкову конвенцію про захист прав меншин та Європейській хартії регіональних мов або мов меншин, а також механізми моніторингу виконання основних положень даних конвенцій державами, як їх ратифікували [21].

Однак опора на міжнародні та загальноєвропейські документи не передбачають унітарності всієї європейської етнополітики. Можна виділити як мінімум три моделі вирішення в Західній Європі так званого «національного питання»:

- культурно-ліберальну модель (приклад Франції) – визнання виключно культурних прав. Франція, заснована на принципі «єдиної і неподільної» республіки, викреслила з політичного лексикону термін «етнічні (культурні) меншини» і визнає лише термін «регіональні мови і культури»;

- політико-ліберальну модель (приклад Бельгії) – визнання групових прав на політичну автономію і широку федералізація. Згідно з Конституцією 1993 року, з трьох етнокультурних спільнот (франкомовної і фламандомовної більшості, а також німецькомовної меншини) і трьох регіонів (Валлонії, Фландрії і Брюсселя) сформовано федеративну державу;

- змішану (форалістичну) модель (приклад Іспанії) – часткове визнання культурних і політичних прав на основі двосторонніх угод між центральним Урядом і культурно відмінними регіонами. Конституція Іспанії одночасно проголошує «нерозривну єдність іспанської нації, спільної і неподільної Вітчизни іспанців» і «право на автономію національностей та регіонів, з яких вона складається» [65].

Разом з тим деякі так звані європейські держави з країн Східної Європи та Прибалтики демонструють приклади неліберальних моделей етнополітики – визнання виняткових політичних та інших прав за етнічною ознакою (наприклад, Албанія, Латвія і т. д.). Взагалі, для сфери етнополітики не характерні чисті моделі (за М. Вебером), так само як і етнополітичні процеси не обов'язково є односпрямованими (за П. Штомпке) – для них більш характерні нелінійні траєкторії розвитку (по Е. Паину).

Досвід європейської етнополітики свідчить про актуальність у різні історичні періоди трьох варіантів:

- монокультуралізму як політики закріплення пріоритетних прав за однією (як правило домінуючою) етнічною групою;
- полі (мульти) культуралізму як політики визнання і збереження культурних відмінностей і політичної рівності етносів, заснованої на державних гарантіях і преференціях;
- інтеркультуралізму як нової політики по відношенню до культурних меншин, побудованої на суспільній злагоді і солідарності знизу [10].

Незважаючи на критику ідей мультикультуралізму, реальної альтернативи їй, схоже, немає. Відмова від культурної монополії більшості на користь вирівнювання статусного становища меншин сьогодні найчастіше не досягає своєї мети. Більш того, будучи покликана гармонізувати основи державнополітичного устрою і консолідувати складне суспільство, дана міра часом призводить до прямо протилежних результатів. Замість очікуваного згуртування відбувається сегментація соціальних структур за ознакою групової приналежності; замість додання додаткової легітимності і міцності ідеї громадянської нації – ще більше розпушення загальнонаціональної самосвідомості. При цьому ортодоксально-поверхневе засвоєння мультикультуралістської риторики лише зміцнює етноцентристські забобони, надаючи їм видимість політкоректності. В більш широкому географічному поданні етнополітику та етнополітичні процеси в сучасному світі можна об'єднати в дві групи:

1. Західні етнополітичні системи (Західна Європа, США, Канада, Австралія) – сформовані держави зі стійким етнічним складом населення, розвиненою економікою і правовою системою. Активізація етнічних процесів тут за деяким винятком спрямована переважно на відродження (захист) етнокультурної самобутності і регулюється на правовому рівні;

2. Східні (постколоніальні) етнополітичні системи (країни Азії, Африки) – країни, які пішли шляхи модернізації, одним з аспектів якого є руйнування традиційного суспільства, а також створення сучасної економіки і розвинених політичних систем. Перехід до стадії індустріального розвитку в цих країнах ускладнений високим рівнем етнічної та релігійної структурованості населення. Основною тенденцією етнополітики в цій групі країн є сепаратизм і сецесійні тенденції.

3. Змішані (перехідні) етнополітичні системи (Туреччина, Росія, країни Східної Європи і Прибалтики) – суспільства, що знаходяться в стадії різного роду соціальних транзитів, головним чином на шляху до демократії [32].

У першій групі можна виділити кілька тенденцій. Характерна риса більшості західно-європейських країн є складна Етнічна самоідентифікація населення, в якій проглядається вплив регіональних субетнічних ідентифікацій. Наприклад, у Франції до них відносяться такі ідентичності, як бретонці, провансальці, гасконці та ін., які у Франції називаються локальними територіально-етнічними групами.

В останні десятиліття в цій країні спостерігається зростання інтересу до місцевих звичаїв, діалектів, традицій, що відбивається в популярності фольклорного мистецтва.

В Іспанії ж етнополітична специфіка визначається значною етнічною різноманітністю: поряд з етнічною більшістю – іспанцями (73% населення), в країні проживають каталонці, баски, галісійці та ін. У зв'язку з цим у багатьох провінціях поширений білінгвізм і бікультуралізм, засновані на територіально-культурній автономії [48].

Прикладом може служити Басконія. Процес автономізації іспанських провінцій в основному завершився з прийняттям чинної Конституції 1978 року і призвів до значного зниження етноконфліктної обстановки: зокрема, вимоги сецесії взагалі були зняті як політичні гасла.

Сьогодні в Європейському союзі з метою стримування етнополітичних конфліктів широко використовуються механізми етнополітики, збудовані на принципах субсидіарності (у тому числі деволюції) та акомодатії. Субсидіарність європейської етнополітики передбачає розподіл повноважень між єдиною Європою, державами, що входять в Союз, та їх регіонами. Принцип субсидіарності передбачає, що управління виконується на нижчому рівні, в той час, як це доцільно. Та однак Європейські принципи виступають як допоміжні до національно-державного. Разом з тим цей варіант в даний час все ще не став чільним для європейських країн. Принцип деволюції, по суті, є додатковим механізмом передачі влади центральним урядом на регіональний та / або місцевий (локальний) рівень. Принцип акомодатії, в свою чергу, передбачає м'яке задоволення всіх або частини вимог етнічної групи або дії, які покликані усунути причини (послабити мотиви) етнополітичних рухів і привести до зміни позиції їх учасників.

Сьогодні в Європі сплески міжетнічної напруженості і провали в етнополітиці більшою мірою пояснюються в рамках економічно детермінованих двох концептів: теорії «внутрішнього колоніалізму» М. Хечтера і моделі «відсталі проти передових» Д. Горовица [32].

Згідно з першою системою (концепту), етнічні протиріччя пов'язані з нерівномірним розподілом суспільних благ і використанням, як правило, природних ресурсів на шкоду етнічним околицям – протистояння можливостей. Згідно з другою системою, протиріччя проявляються в разі протистояння результатів – розбіжності етнокультурних груп за рівнем освіти, якістю життя, доступу до сучасних технологій і т. д.

Важливу роль у визначенні якості етнополітики тієї чи іншої держави відіграє культурна політика по відношенню до етнічних меншин. І тут можливі дві взаємно не виключаючі стратегії:

- збереження і розвиток культурної спадщини;
- надання культурним кодам і символам державного статусу [36].

У першому випадку позитивні результати політики дбайливого ставлення до культурної спадщини міноритарних етносів не вирішують проблеми маргіналізації самої їх культури, в тому числі надання їй фольклорних обрисів. У другому випадку відбувається якісно більш високе визнання культури етносу, в основному через підвищення статусу мови міноритарних етнічних груп до державної або офіційної. Класичним прикладом політичного визнання мови етнічної меншини служить Фінляндія, де шведська, носії якої складають 6% населення країни, є державною нарівні з фінським. В Іспанії каталонська мова визнана мовою повсякденного спілкування, що не передбачає її переваги над іспанською. Обидві мови мають офіційний статус, рівнозначні і повинні здійснюватися паралельно.

Таким чином, баланс між правом на культурну відмінність і політичну єдність – проблема не тільки сучасної Європи, а й усіх країн складноскладних суспільств, етнокультурна мозаїчність яких сьогодні значно посилюється міграційними процесами. Тож досвід європейської етнополітики особливо важливий для України в силу нашої цивілізаційної близькості і схожості етнополітичних реалій. Як позитивний, так і негативний європейський досвід ми можемо критично врахувати:

- при дослідженні питань, що відносяться до вдосконалення інститутів державності;
- у становленні інститутів національно-культурної автономії;
- у вдосконаленні державної політики та практики регулювання міграційних процесів – в організації роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, а також інститутів громадянського суспільства з управління міжетнічними відносинами і підтримці етнобезпеки [29].

Ми можемо відзначити сформовану тенденцію протягом ХХ століття. Так, в 50-і, 70-і, 90-і рр., тобто приблизно кожні 20 років, відбувається сплеск етнонаціональних вимог. Тому в поточний період часу центральним урядам регіоналізованих держав вже варто насторожитися, так як, судячи з сформованої тенденції, скоро можна очікувати чергового значимого сплеску проявів етнонаціоналізму.

1.2. Етнополітичні процеси як об'єкт політичної науки

Процеси «етнічного відродження» в сучасному світі дали поштовх численним дослідженням етнічності та пов'язаних з нею політичних явищ. У свою чергу, зростання ролі етнічного чинника у вітчизняній політиці в 80-х-90-х роках ХХ століття також стимулювало інтерес до проблем етнічної політики. Виникла потреба в осмисленні специфіки етнополітичних процесів, особливостей управління цими процесами. Сформовані в попередню епоху теоретико-методологічні підходи до дослідження етнополітичних процесів, політтехнології управління ними продемонстрували свою недостатність в нову історичну епоху. У зв'язку з цим розробляється і створюється відповідний понятійний апарат і методологічний інструментарій, формуються нові управлінські практики. Так, останнім часом отримала розвиток етноконфліктологія, що вивчає, зокрема, питання теорії і практики управління етнічними конфліктами. Разом з тим, етнополітичні процеси як об'єкт управління припускають і інші, не тільки конфліктологічні підходи до їх вивчення [15].

Дослідження етнополітичних процесів як об'єкта управління передбачає попередній розгляд їх природи і специфіки. У той же час дослідники відзначають труднощі вивчення етнополітики. На думку К. Боришполець, розвиток етнополітичних досліджень стримується «недостатнім рівнем розвитку теоретичних уявлень у галузі політології». Цим зумовлена потреба у

розгляді поняття «етнополітичне», інших понять, необхідних для етнополітичного дослідження та управління у сфері етнополітики.

В цілому етнополітику можна розглядати як область взаємозв'язку політичного і етнічного, проте характер цього взаємозв'язку вимагає дослідження. Незважаючи на те, що освоєння етнічного чинника політичного розвитку вже встановилося в першому наближенні як самостійна область наукових знань, ні на рівні її понятійного апарату, ні на рівні уявлень про внутрішню структуру або предметні межі не має сформованих однакових поглядів. Досить різними є уявлення і про реальні структурні механізми взаємодії етнічності і політики. Дослідження цього взаємозв'язку передбачає вивчення понять «політичне» і «етнічне» [55].

Вивчення специфіки етнополітичних процесів передбачає розгляд поняття «етнічного». Поняття «етнічного» використовується для визначення особливого класу явищ в суспільстві, пов'язаних з мовними, культурними та деякими іншими особливостями великих і малих суспільних груп. З поняттям «етнічного» у вітчизняних дослідженнях тісно пов'язане близьке за змістом поняття «національного». Розрізняються дві концепції нації - нації-етносу і нації як політичної спільноти, причому в умовах Східної Європи поняття «нації» нерідко змішуються. В цілому поняття «нації» виділяє переважно політичний аспект організації етнічних спільнот.

Більш точний сенс зазначених понять багато в чому визначається прийнятою концепцією етнічності. У сучасній етнології та етнополітології виділяють три основні концепції національного та етнічного: примордіалізм, конструктивізм та інструменталізм. Разом з тим деякі дослідники зводять різноманіття підходів до двох основних: «реалізму» і «конструктивізму». При цьому наголошується, що в науковій літературі зустрічаються також інші напрямки, пов'язані з цими двома течіями і акцентують інші їх аспекти (наприклад, есенціалізм, примордіалізм, натуралізм, інструменталізм). Підбір концепції етнічності багато в чому встановлює стратегію і тактику керування етнополітичними процесами, в тому числі державно-правового управління [8].

Під «етносом» у вітчизняній науці прийнято розуміти стійку систему, досить велику і надає помітний вплив на хід історії. У етнополітичних дослідженнях етнос також визначається як складна самовідтворювана соціальна система, як велика соціальна група.

Вже сама наявність етнічних груп і спільнот передбачає деяку їх організацію, що починає набувати політичних форм. В цілому політика грає одну з центральних ролей у становленні та розвитку етнічності. У. Альтерматт зазначає, що етнічна спільнота стає нацією тільки в політичній системі відносин. Хоча політичні чинники не є єдиною умовою етногенезу, і важливу роль в ньому відіграють культурно-історичні, соціально-економічні, навіть біологічні та географічні умови, виявлення ролі політичних процесів у формуванні та розвитку етнічної спільноти є одним з достоїнств конструктивізму. У зв'язку з цим можна вказати на роль націоналізму – політичного руху, спрямованого, відповідно до теорії Е. Геллнера і його послідовників, на створення нації і національної держави, на приведення їх у відповідність [39].

У свою чергу, етнічні групи та етнічні еліти виступають в якості найбільш значущих акторів сучасної політики. Хоча етнічні спільноти нерідко розглядаються як «архаїчні» в світі глобалізації і модернізації, як такі, що привносять ірраціональні аспекти в сучасну політику, вони, тим не менш, володіють деяким «реальним» соціальним і культурно-історичним існуванням, яке маніфестується в політичних процесах. В результаті утворюється специфічний феномен «політизованої етнічності». Будучи остаточним результатом механізму політичної мобілізації, політизована етнічність розуміється як продукт структурної перебудови етнічної ідентичності, її особливого стану, що характеризується високою зосередженістю членів етнічної групи на цінностях, орієнтованих на здійснення політично значущих економічних, статусно-інституційних і соціокультурних змінних соціальної системи поліетнічного суспільства. Саме такі політизовані етногрупи можуть бути розглянуті як актори етнополітичних

процесів. Причому феномен «політизованої етнічності» не тотожний етнічності як такої. Етнічність представляє собою сукупність і етнополітичних, і етнокультурних характеристик. На це вказує і застосовувана в ряді випадків етно-політологами термінологія. Так, Е. Паїн для аналізу етнополітичних процесів вводить конструкти «етнічної більшості» і «етнічних меншин», що мають конкретний етнополітичний, але не етнологічний сенс [28].

З урахуванням представлених вище концепцій етнічності і слід розглядати поняття «етнополітичного процесу», що відображає процесуальні аспекти етнополітики. Однак, хоча словосполучення «етнополітичний процес» стало загальноприйнятим у соціально-політичних науках, суворе наукове визначення цього поняття, по суті, відсутнє. Причина цього бачиться нам у вже зазначеній неясності відносин між «політичним» і «етнічним».

Але при такому розумінні не цілком розкривається динаміка зв'язку між етнічним і політичним. Етнічність сама формується і змінюється під впливом політичних факторів, конструюється під впливом політичних процесів, набуваючи особливого виду політизованої етнічності. Етнополітичні конфлікти, державний устрій країни та інші аспекти національної політики держави суттєво впливають на характер етнічних процесів, акцентуючи існуючі етнокультурні відмінності, а нерідко й породжуючи нові етнокультурні символи.

Для характеристики етнополітичних процесів необхідно також вказати на їх відмінність від етносоціальних процесів. Якщо останні характеризують розподіл етнічних груп у соціальній структурі суспільства, пов'язані з соціальною стратифікацією етнічних груп і спільностей, то етнополітичні процеси розглядають етнічні групи і спільності у зв'язку з різноманітними формами політичної діяльності цих груп, у зв'язку з розподілом ресурсів, пов'язаних з владою, насамперед державною [42].

При цьому суб'єктність акторів етнополітичних процесів може відрізнитися. Участь великих етнічних спільнот (етносів, націй) у багатьох

етнополітичних процесах представляється обмеженим. Лише великі міжетнічні конфлікти в гострій формі (війна), референдуми, що зачіпають долі даної спільноти, значущі вибори можуть супроводжуватися значною етнополітичною мобілізацією даного суспільства. В інших випадках, як правило, завжди залишається значна «периферія», яка не бере участь в процесі. Причому, як правило, чим більше етнос, чим міцніші політичні позиції в системі міжетнічних відносин він займає, тим менше він схильний до етнічної мобілізації. Невеликі спільноти, що відносяться до так званих «національних меншин», проявляють більш високу, хоча і неоднакову здатність до етнополітичної мобілізації. Ще більш виражену здатність до політичної суб'єктності проявляють етнічні групи, організовані в діаспори, а також різні етнополітичні організації, державні органи, в яких представлена політична еліта етнічних спільнот.

Таким чином, можна зробити наступні висновки:

1. Етнічність і політика в сучасному світі нерозривно пов'язані, політика відіграє важливу роль у формуванні, конструюванні етнічності, будучи областю прояву політизованої етнічності.

2. Етнополітичні процеси як об'єкт державно-правового управління – особливий різновид політичних процесів, в яких найважливішу роль відіграють етнічні (етнополітичні) суб'єкти і регулюються відносини між цими суб'єктами.

3. Серед етнополітичних процесів, що помітно впливають на політичну систему сучасної Європи, поряд з етнополітичними конфліктами виділяються процеси етнополітичної стабілізації та інституціоналізації на загальнодержавному, регіональному та локальному рівнях.

4. Державно-правове управління етнополітичними процесами в сучасних умовах пов'язане з процесами етнополітичної стабілізації та інституціоналізації.

1.3. Фактори зростання політичного впливу етнонаціональних сил і рухів

Серед безлічі факторів, що впливають на те чи інше вирішення етнонаціонального питання і, відповідно, на формування і розвиток етнонаціональних політичних сил, слід виділити наступні: взаємодія політичних сил регіону з населенням, що відображає політичний потенціал етнонаціональної ідеї, і взаємодія регіону з центром. Ці показники, у свою чергу, чітко демонструють характеристики політичної культури регіону.

Однак в даний час дані явища і процеси розвиваються на тлі кризи, що торкнулася всіх учасників ЄС в 2008 р. і викликав охолодження економіки і зростання ризиків в євросоні. Його можна вважати одним з основних факторів майбутніх послідовних змін у всіх сферах життєдіяльності в середньостроковій перспективі в європейських державах, що викликає непідробний інтерес не тільки експертів, а й обивателів [19].

Не будемо забувати, що для багатьох експеримент ЄС – це не тільки приклад досягнень спільного ринку, але це, перш за все, зразок можливого, хоч і відносного в багатьох аспектах, єдності народів в загальному європейському просторі, тобто це питання безпосередньо пов'язане з проблемою етнонаціональних взаємодій. Тому доцільно дослідити можливий формат і вектор розвитку етнонаціональних проблем у країнах-членах ЄС у контексті світової фінансової кризи.

По-перше, будь-яка криза завжди має багатовимірне значення. Відповідно, вона зачіпає одночасно в різному ступені всі актуальні питання суспільного розвитку. Одним з них є питання етнонаціональних взаємин і взаємодії так званих периферійних націй (етнонацій) з центром і домінуючою національною більшістю. Це питання – основне не тільки для стабільного розвитку будь-якої держави, а й для спільного європейського майбутнього, оскільки саме воно прямо пов'язане з можливістю досягнення відносної всеєвропейської згоди. Саме в етнонаціональному вимірі криза здатна

відкрити ті самі двері, перед якими вже давно стоїть етнорегіональне співтовариство Шотландії (і не тільки Шотландії), але поки ще побоюється увійти.

По-друге, криза – це завжди накопичення інформації про ускладнення і без того складної ситуації. У зв'язку з цим він змушує суспільно-політичний рух трохи уповільнити свій хід. Але, незважаючи на те, що виникаючі з кризою соціально-економічні труднощі можуть стримувати радикальні прояви конфлікту центру з етнонаціональною спільнотою, в умовах певної стабілізації загальної ситуації, накопичена негативна інформація про подолані етнонаціональною спільнотою труднощі буде пред'явлена центру, будучи одягнене у нові, ще більш радикальні вимоги [9].

При цьому зміна потреб населення в умовах кризи навіть не тягне за собою сутнісний перегляд основних політичних позицій етнонацій, а лише злегка коригує форми і методи досягнення цілей. Політичні цінності (ідеали) і потреби не можуть збігатися завжди і однозначно. Саме з цієї причини, наприклад, населення може в певні періоди часу підтримувати етнорегіональні партії в більшій або в меншій мірі, проте лояльність їм не повинна бути піддана сумніву. Так, у Шотландії на регіональних виборах у 2007 р. ШНП отримала більшість голосів, але її популярність дещо знизилася саме в умовах світової фінансової кризи. Тоді цілі, пропоновані партією, перебували в протиріччі з раціональним політичним вибором (збереження єдності країни), з точки зору етнонаціонального співтовариства. Однак лояльність і підтримка партії населенням, в загальному і цілому, збереглися. Очевидно, що електоральна поведінка багато в чому залежить від соціальної та групової приналежності виборця. Приналежність традиційна і тому населення не може особливо різко змінювати свої позиції, навіть реагуючи на соціальні та економічні зміни в країні. З цієї причини в будь-якій державі і регіоні існують традиційні ареали діючих партій. Тривале збереження партійних позицій забезпечується багато в чому зрілим характером існуючої етнорегіональної політичної культури [41].

Вагомість ідеї трансформації існуючої держави, як основної для етнонаціональних політичних сил, визначається, звичайно, її підтримкою населенням. Однак вона подобається населенню тільки, якщо спирається на стійку конфігурацію спрощених уявлень про історичне минуле, несправедливості поточної ситуації і торжества правди в майбутньому. Шотландська ідея незалежності демонструє дивовижну стійкість подібного симбіозу ідей.

Одним з найпопулярніших національних свят в Шотландії залишається день народження Роберта Бернса, завдяки, в тому числі, і його літературному дару, стала можливою романтизація шотландського минулого. Найпотужнішим фундаментом ідеї незалежності залишається досвід шотландської державності і слабкість англо-шотландського Союзу у багатьох відношеннях. Тому, як тільки вигоди цього союзу перестали діяти, змінилася позиція громадськості і політичних кіл регіону.

Поточна ситуація виявила різні політичні переваги населення Англії і Шотландії, різне сприйняття політичних подій, власне кажучи, різні політичні культури. Вони базуються на очевидних культурних і територіальних відмінностях (культурно-територіальних диференціаціях), що становлять основи британської державності, які неможливо скинути. Шотландське населення в цілому дотримується більш лівих поглядів, ніж англійці. Шотландці негативно сприймають ідеї тетчеризму, на відміну від англійців, і в основному негативно ставляться до ідей Консервативної партії в цілому. Цікаво, що саме тоді, коли партія лейбористів стала впевнено зрушуватися вправо, ближче до центру політичного спектру, шотландці стали не менш впевнено віддавати переваги іншим політичним силам. У регіоні ШНП зайняла ту нішу, яка раніше належала лейбористам (і нині саме лейбористи залишаються головним конкурентом шотландських націоналістів на всіх виборах). Так непомітно для всіх стало ясно, що Шотландія і Англія – це два різних світи, дві різні політичні реальності, що раніше воліли не помічати, але,

що чітко демонструє шотландцям несправедливе до них ставлення з боку центру [21].

Навіть здійснена в 1998 р. в регіоні реформа (деволюція), пов'язана з передачею чітко обумовлених компетенцій з центру на місця, не створила партнерських відносин регіону з центром. Грандіозне відновлення шотландського парламенту в 1999 р. зараз сприймається тільки як пролог до майбутніх успіхів регіону. Парламент обмежений у своїй діяльності господарськими, культурними та соціальними питаннями регіонального рівня. Право змінювати ставку прибуткового податку на три пенса має лише формальне значення, але не застосовується на практиці. Крім цього, центр проводить самий ретельний аудит всіх прийнятих парламентом постанов. Як і раніше зберігається пост державного міністра у справах Шотландії, який входить до складу правлячого Кабінету.

Деволюція не зруйнувала британську єдність, як боялися консерватори, але і не змогла побудувати нову стійку конструкцію британської державності, а лише замазала в ній тріщини і розломи. Створені в регіонах політичні інститути не можуть бути каркасом для нової держави. Безумовно, автономія Шотландії дала регіону більше можливостей тиснути на центральний уряд, проте зберегла багато обмежень для самостійного регіонального розвитку [20].

Не дивно, що А. Селмонд, лідер ШНП, заявляє, що процес набуття незалежності Шотландією є історично неминучим після краху Британської імперії, який все ще триває. Таким чином, він робить висновок про відновлення шуканої історичної справедливості. А. Селмонд організував кампанію на підтримку майбутнього восени 2014 р. референдуму про незалежність Шотландії. Її вже підтримали популярні шотландські актори Брайан Кокс, Алан Каммінг, Шон Коннері, бізнес лідери і навіть два переможці лотереї «Євромільйони», які надали на її підтримку 1 мільйон фунтів (шотландців відрізняє високий ступінь колективної відповідальності) [38].

Єдність британської державності тривалий час скріплювалася навіть не стільки політичними, скільки соціальними інститутами та економічними перспективами. Все почалося з формування Британської імперії, а коли вона стала руйнуватися, тривало завдяки, наприклад, організації єдиної національної системи охорони здоров'я, яка зробила для єдності країни більше, ніж наявність певного числа представників від Шотландії в загальнодержавному парламенті. Також саме соціальна спрямованість в політиці Лейбористської партії забезпечила і політичну лояльність шотландців центру. Тому саме зараз, коли вже немає Британської імперії, що могло б дозволити державі спокійно перенести тяготи кризи, саме зараз, коли чітко наростає спад в економіці і погіршуються соціальні позиції шотландської етнонації, зміцнюється ідея самовизначення.

Дана ідея залежить не тільки від націоналістичних почуттів, а й від відчуття населенням своєї соціальної та економічної безпеки (та сама багатовимірنا квінтесенція блискучого минулого, несправедливого сьогодення і чудового майбутнього). Очевидно, що досягнення безпеки, перш за все, пов'язане з вирішенням політичного питання, а політика повинна являти собою не що інше, як інструмент для вирішення соціальних і економічних завдань. Таким чином, саме формування регіональних політичних інститутів, пов'язаних з етнонацією, виявляється єдиним надійним інструментом, що реалізує ідею особистої безпеки [27].

Ймовірно, у багатьох випадках, хоч і з важким серцем, але шотландці можуть визнати необхідність відійти від Англії, яка рухається в політичному плані вправо, що для шотландців неприйнятно і загрожує їх розумінню безпеки. А євроскептицизм Англії і обговорення ідеї покинути ряди Євросоюзу і зовсім здається їм абсурдною, оскільки шотландцям ідеал спільної Європи дуже дорогий. Більш того, практика показала, що Шотландії вигідна взаємодія з європейськими, а не англійськими партнерами, особливо по лінії енергетичного співробітництва. Як приклад варто згадати дослідження в області альтернативної (відновлюваної) енергетики. Зараз в Шотландії

роблять велику ставку на хвильові електростанції. Ця ідея має майже таке ж значення для самовизначення регіону, як виявлення нафти і газу на шельфі поблизу Шотландії в кінці 60-х рр. [11].

При цьому з боку центру єдиною реакцією залишається наростаюча байдужість і невизнання або нерозуміння ситуації, що складається, тобто реформи щодо Шотландії не тривають, хоча вони довели свою профілактичну цінність на деякий період часу. Проте, саме центр несе основну відповідальність за забезпечення населення, де б воно не знаходилося, і якою б малою етнонацією не залишалося, безпекою. У випадках яскраво вираженого конфлікту центру з етнонаціональною (регіональною) меншиною, це можливо тільки через використання політичних інструментів, тобто. через створення інститутів, що включають населення регіону в систему управління. Очевидно, що в умовах кризи неможливо прогнозувати негайне загострення конфлікту, так як будь-яке радикальне рішення загрожує швидким погіршенням ситуації, хоча після її стабілізації, подібний сценарій виявляється найбільш вірогідним. Однак криза, сама по собі, не вносить істотних змін в етнонаціональні взаємини, але, збігаючись з періодами зростання етнічного націоналізму, може сприяти якісним зрушенням у вирішенні питання самовизначення; протягом десяти років такі зміни можуть стати ще більш очевидними для певних територій європейських держав, зокрема, для Шотландії.

Таким чином, можна зробити висновок, що остаточне рішення шотландського етнонаціонального питання можливе тільки в рамках загальної Європи, так як національний уряд обмежений історичною практикою при конструюванні своєї взаємодії з регіоном. При цьому протягом найближчих десяти років дана проблема може зажадати набагато більш радикального повороту, ніж продовження деволюції, тобто національний уряд може просто запізнитися в її вирішенні. Складається враження, що уряд, незважаючи на партійну приналежність, неминуче виходить зі сформованої схеми взаємин центр-периферія, за межі якої він вийти не в змозі. Ця запрограмованість ґрунтується на сформованих і закріплених в історичній практиці управління

країною етнонаціональних протиріччях. Це означає, що жодна держава не захищена від проблем націоналізму і сепаратизму. Але саме з цієї причини політичні рішення центру повинні бути спрямовані на постійну гнучку адаптацію системи управління до вимог не стільки часу, скільки людей, у владі яких його рухати і керувати ним.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ В КРАЇНАХ ЄС

2.1. Сплеск етнічного націоналізму в Європі у XXI столітті

Етнополітичні конфлікти сьогодні можна зустріти практично в будь-якому регіоні світу. За останні 30 років і в Європі помітно зміцнилися автономістські та націоналістичні рухи. Мова йде не тільки про Балкани та інші регіони Східної та Південної Європи. Бретань і Корсика у Франції, Фландрія і Валлонія в Бельгії, Сардинія і Південний Тіроль в Італії, Шотландія і Північна Ірландія у Великобританії, Каталонія в Іспанії, Країна Басків в Іспанії та у Франції – ось лише деякі регіони Західної Європи, які виявилися в тій чи іншій мірі втягнуті в етнополітичні протиріччя.

Ці конфлікти сьогодні загрожують інтеграційним процесам в Європейському Союзі. На прикладі Бельгії та Франції представляється можливим показати різні прояви етнополітичних конфліктів в Європі [34].

Бельгія може служити прикладом ненасильницької форми прояву етнополітичного конфлікту. У цій країні довготривале протистояння між валлонами і фламандцями не призвело до загибелі жодної людини. Але навіть така «мирна» форма протиріч призводить до руйнівних наслідків.

Бельгія – «серце» і столиця об'єднаної Європи. Тож «Бельгійська модель» дуже важлива для майбутнього ЄС.

З моменту утворення в 1831 р. існування Бельгії було засноване на концепції «бельгітуда», тобто бельгійської історичної і культурної єдності. Вже в цій моделі була закладена бомба уповільненої дії. Адже унітарною та єдиною будували державу, яку складають етнічно різномірні території та спільноти – валлони (франкофони), фламандці (нідерландофони) і німці. Головне протистояння практично відразу намітилося між двома великими громадами – фламандцями і валлонами. В середині XIX ст. на політичній арені домінувала франкомовна еліта – цей маленький прошарок бельгійського

суспільства утримував владу в своїх руках. Односторонній підхід до формування уніоністської держави і лінгвістична одноманітність тоді викликали конфлікт в настільки розрізненому суспільстві. Позиція франкофонної еліти викликала негативну реакцію з боку фламандців. Фландрія до того ж до середини ХХ ст. була економічно відстаючим регіоном. Вже в 1840 рр. виник потужний Фламандський рух (de Vlaamse Beweging), покликаний боротися за свої етнокультурні права. У другій половині ХХ ст. протистояння на осі «Фландрія-Валлонія» вилилося у відвертий сепаратизм. У той же час Фландрія пережила економічний бум, а Валлонія перетворилася на дотаційний регіон [23].

Таким чином, влада в сучасній Бельгії опинилася в руках політиків фламандського походження, які стали диктувати свої умови валлонам.

З цього моменту починається нова стадія Бельгії – епоха децентралізованої держави. У процесі державних реформ (1960-1990 рр.) необхідно було переходити до високого ступеня «включеності» різних груп в питання внутрішньої політики, і за основу був узятий принцип консоціалізму, заснований на консенсусі та гнучкості у прийнятті рішень.

У Конституції 1993 р., яка діє донині, було закріплено, що Бельгія є федеративною державою, складається з трьох спільнот (фламандського, валлонського і німецькомовного) і трьох регіонів (Фландрія, Валлонія і Столичний регіон Брюссель). Сьогодні країна все більше наближається до швейцарської моделі Конфедерації [31].

Багаторічні реформи, з одного боку, призвели до складної, але міцної інституційної системи в Бельгії.

Уряди всіх рівнів формуються за коаліційним принципом, тобто дотримується паритет різних представників спільнот, партії також розділилися за лінгвістичною і регіональною ознаками. Але з іншого боку, при досягнутому консоціалізмі політичні кризи стрясають Бельгію.

Декларується компромісний характер побудови держави, але політична вага громад і спільнот залишається різною. Фламандці отримали більше прав,

ніж валлони. Так як населення Фландрії перевищує кількість жителів Валлонії, то де-факто реальна влада опинилася в руках політиків фламандського походження. Прем'єр-міністрами незалежно від їх партійної орієнтації сьогодні стають виключно фламандці. У структурах виконавчої та законодавчої влади їм також належить більшість. Крім того, зберігається економічне відставання Валлонії від Фландрії.

Через асиметричність у Бельгії активно зростають націоналістичні та сепаратистські настрої. У Фландрії виник феномен «нації без держави» [43].

Фламандці посилено домагаються окремого членства Фландрії в ЄС. У програмі ультранаціоналістичної партії «Фламандський блок», яка відкрито лобювала антибельгійські погляди (за що була заборонена), входило створення незалежної фламандської держави і скасування монархії (одного з інститутів, який стримує країну). В масштабах радикальних настроїв говорять успіхи на виборах наступника ФБ – партії «Фламандський інтерес». У 1999 р. націоналісти отримали близько 10% на загальнобельгійському рівні та понад 15% у Фландрії, в 2003 р по всій Бельгії вони заручилися підтримкою 12% населення і 18% жителів Фландрії [53].

В результаті Бельгія досі перебуває в процесі федералізації з можливим подальшим переходом до конфедерації або поділу. Все більш явними стають розбіжності фламандської і франкомовної сторін з питання про майбутнє Бельгії (спірні округи, прикордонні території, статус Брюсселя). Будь-які пропонувані реформи віддають пріоритет регіональним інтересам. Між франкофонами і фламандцями зберігаються економічні протиріччя, міжпартійна коаліція перебуває в перманентній кризі, загальнобельгійські інститути влади ослаблені, авторитет монархії падає. Водночас у Фландрії націоналістичні рухи поступово затверджують себе в якості домінуючої політичної сили і вже приступають до перерозподілу сфер впливу на національному рівні.

Все це в майбутньому може призвести до розпаду держави. На вищому рівні вже обговорюються ідеї націоналістів про розподіл Бельгії та проведення

у фламандських землях референдуму про возз'єднання Голландії і Фландрії. У Валлонії місцеві націоналісти також вважають неминучим розпадом внаслідок подальшої експансії фламандського націоналізму і закликають франкомовну громаду готуватися до переходу Валлонії в склад Франції.

Бельгійське питання надзвичайно суттєве для механізмів «єдиної Європи», що формуються. Мовна проблема і етнополітичний конфлікт, що лежать в основі бельгійських протиріч, є ключовими для Євросоюзу як мультикультурного політичного об'єднання [29].

Існування цілісності такої різномірної держави покликане служити прикладом можливості гармонійного співіснування двох культур. Бельгійський досвід необхідний всій Європі. Саме тому перспектива розпаду Бельгії загрожує крахом надій для всієї Європи і веде до уповільнення інтеграційних процесів. Ось чому така «мирна» форма протистояння може призвести до набагато більш серйозних наслідків, ніж багаторічні збройні повстання, наприклад, в Країні Басків.

Не менш серйозну проблему для Європи представляють конфлікти у Франції, яка історично володіє унітарним устроєм і національними регіонами, сильними своєю самобутністю та ідентичністю. Самий непокірний з них – Корсика. На цьому острові національний рух набув радикально-сепаратистської і терористичної форми, є численні жертви.

Франція – нація-держава з унітарним устроєм. Саме корсиканське етнополітичне питання доводить, що така форма державного устрою теж викликає багато проблем [65].

Французька мова в країні була насаджена якобінцями насильницькими методами, що дозволило утримати «єдину і неподільну» країну з безліччю неоднорідних регіонів. Однак Корсика з самого початку перебування у складі Франції (з 1796 р.) володіла винятковим статусом. Причина відособленості Корсики криється в її острівному становищі, консервативних традиціях і архаїчному устрої. Там завжди панував інсуляризм (від лат. *Innsula* – острів), тобто ідеологія острівної самобутності, національної культури і мови. Тут

зберігається кланова система, традиційна для середземноморського регіону соціальна структура. На розвиток міжетнічних протиріч на Корсиці вплинуло і слабкий економічний розвиток острова.

На відміну від континентальної Франції, влада країни вирішила, що Корсиці період індустріалізації не потрібен, промисловість тут практично відсутня, урбанізація слабка [55].

Скандали, викликані важким економічним становищем і усуненою політикою Франції, культурні відмінності середземноморського і північних регіонів країни викликали зростання корсиканського націоналізму, що почалося в 1960-1970 рр.

Незадоволені розділилися на кілька категорій: сепаратисти виступали за повне відділення острова від Франції, автономісти і регіоналісти вимагали широкої автономії острова у складі республіки. У 1976 р. у Франції з'явилася найбільша націоналістична організація – Фронт національного визволення Корсики ФНОК (FLNC), яка діє в країні і сьогодні. Ця організація і її наступники несуть пряму відповідальність за понад 5 тис. вибухів і 70 гучних вбивств на території Франції.

Об'єктами атак ФНОК, гасло якого: «Французи-геть!», в основному стають символи центральної влади – поліцейські жандармські ділянки, будівлі податкової поліції і банків. Неминуче з 1973 р. по наші дні на острові, за різними підрахунками, діяли близько 40 різних підпільних націоналістичних організацій. Наприкінці 2005 р. вони навіть створили тимчасовий уряд і Корсиканську Республіку [46].

Таким чином, процес децентралізації та регіоналізації дійшов і до унітарної Франції. Перед французьким суспільством стоїть проблема, викликана мультикультурним характером території країни і пошуком компромісів для пом'якшення напруги, яке створюється в результаті необхідності підтримувати територіальну єдність. При соціалістах, що правили в 1980 р, Корсика раніше інших регіонів Франції отримала статус «особливого регіону». Тоді на острові були створені повноцінні

представницькі інститути місцевої влади – парламент, Корсиканська Асамблея, а місцеві органи самоврядування отримали розширені повноваження в багатьох областях.

У 1990 рр. Корсика була визнана «особливим територіальним утворенням». А в кінці 90-х рр було дано старт переговорам про подальший статус Корсики. Передбачалося значно розширити автономію острова. По суті, Корсика просувалася до отримання такого ж рівня внутрішньої автономії, що і заморські території Франції (Нова Каледонія, Французька Полінезія). Однак значного просування не відбулося, оскільки одним з ключових моментів у вимогах автономістів і націоналістів було визначення «корсиканського народу». Саме ця пропозиція була відкинута конституційною Радою Франції. Також не була ратифікована Європейська хартія про захист мов національних меншин через можливе зростання національної самосвідомості етнічно самобутніх регіонів [37].

Зупинка процесу децентралізації у Франції призвела до того, що корсиканська проблема досі не знята з порядку денного, а терористичні угруповання продовжують скоювати злочини. Але з іншого боку, надання острову широкої автономії може викликати негативні наслідки для адміністративно-територіального поділу всієї Франції, зокрема, викликати зростання націоналістичних настроїв в Бретані і Ельзасі, де на сьогоднішній день ситуація вважається помірною.

Франція ризикує рушити в бік федеративної держави. Такий розвиток подій, безсумнівно, загрожує переділом державного устрою в інших європейських країнах. Наприклад, естафету корсиканської непокори може підхопити Сицилія. Цілком ймовірно, що французька влада спеціально не квапить події, побоюючись викликати «ефект доміно» і парад суверенітетів як у себе в країні, так і в Європі в цілому.

Однак немає сумнівів в тому, що актуальність корсиканського питання далеко не вичерпана. У Франції відхід від вікового центрризму до регіоналізму і визнання локальних культур в поєднанні з категоричним запереченням

сепаратизму виявився достатнім, щоб зняти напруження етнічного протесту в Бретані і Ельзасі [31].

Але виконати в тій же мірі завдання на Корсиці не вдалося. Подальше зростання насильства може призвести до нових інституційних реформ, які можуть створити небезпечний прецедент не тільки для Франції, але і для всієї Європи.

Проаналізувавши різні за характером конфлікти, можна зробити висновок про те, що протягом майбутніх десятиліть в Європі дуже ймовірно відбудеться перебудова кордонів. Етнополітичні конфлікти всередині багатьох європейських країн, безумовно, сприяють саме такому сценарію розвитку подій. Зокрема, бельгійський і корсиканський конфлікти не зникають безслідно. У Старому світі активно розвивається концепція «Європа регіонів», що відображає підвищення їх ролі на європейському рівні. Те ж саме відбувається в інших куточках планети – наприклад в СНД, де вже практично офіційно функціонує СНД-2 (Співдружність Невизнаних Держав – Нагірний Карабах, Придністров'я і донедавна часу Абхазія з Південною Осетією). Всі ці процеси в результаті ведуть до можливої трансформації держав як на території ЄС, так і на пострадянському просторі.

Безумовно, можливий розкол якоїсь європейської країни не в інтересах провідних держав. Якщо подібне трапиться в серці Європи – в Бельгії або ж у Франції – «по дотичній» це може зачепити і багато інших держав. Бельгія своїм розпадом може подати негативний приклад найбільш регіоналізованим країнам ЄС, зокрема Німеччині, Іспанії чи Італії. Сьогодні об'єднаній Європі все складніше протистояти натиску агресивного націоналізму і сепаратизму [26].

Звичайно, подібні оцінки і прогнози слід робити і сприймати з великою обережністю. У тій же Бельгії між протестуючими сторонами зберігається досить багато точок дотику. Більшість жителів Корсики все-таки проти відділення від материка. Проте напруженість залишається, і майбутнє

залишається непередбачуваним, адже після Другої світової війни ніхто не уявляв, що через півстоліття в Європі виникне більше десятка нових держав.

2.2. Тенденції етнополітичної інтеграції на європейському просторі

Сьогодні країни Європейського Союзу знову очікують ще одну хвилю міграції, що принесе з собою великі зміни демографічної ситуації в сучасних державах ЄС, а також підніме питання проблеми інтеграції мігрантів у відповідних суспільствах. На сьогоднішній день країни Європи зіткнулися з великим припливом біженців та мігрантів з охоплених війнами країн Африки, Близького Сходу та Азії [1]. Навіть держави, що в 1990-х рр. показували досить високий рівень культурної толерантності та терпимості, у 2000-х рр. починають виникати конфлікти національної та культурної невідповідності. Через ці процеси етнічність виступає детермінантою великої кількості соціальних конфліктів та є знярядям маніпуляції в етнополітичних ситуаціях, що може бути джерелом дезінтеграції поліетнічного суспільства.

В даному контексті дуже гостро встають питання етнополітичної інтеграції на європейському просторі. Особливо вони проявляються в рамках розвитку відцентрових процесів в ЄС, які самі по собі провокують необхідність проведення демократичної етнонаціональної політики і впровадження децентралізації, автономізації як на рівні окремих країн, так і на рівні Союзу в цілому.

Практична діяльність говорить про те, що сучасні глобалізаційні рухи посилюють загострення міжетнічних відносин, та починають викликати страх перед іммігрантами в суспільстві [12].

У великої кількості європейських країн активізувалося протистояння панівної нації та груп, що іммігрували. Біженці починають будувати та розвивати національну ідентичність і національну солідарність окремих етнічних груп. Тому в населення, що проживало тут завжди починають поширюватися соціально-націоналістичні настрої, в результаті чого останніми

роками націоналістичні партії починають збирати більше людей до своїх лав та збільшують відсоток підтримки у багатьох країнах Європи, зокрема у Польщі, Чехії, Естонії, Латвії, Литви та інші. Набуває нового значення етноцентрична риторика європейських політиків, дедалі більше критикується теорія мультикультуралізму.

Європейський досвід переконливо доводить, що етнічність відповідає на рухи глобалізації посиленням відцентрових тенденцій, зростанням етнорегіоналізму, виникненням напруженості в системі міжетнічної взаємодії. Поміж кількох національно спрямованих парадигм, як правило, переважає та, в якій цінність власної спільноти вище за всіх інших. Абсолютизація етнічних ідентичностей «протистояння»/ «захист» породжує етнічні чистки і прояв ксенофобії в суспільстві. У зв'язку з цим подібна динаміка стимулює до більш прискіпливої уваги до даного типу ідентичностей, які в науковій літературі називають гібридні і розпорошені [57].

Відповідно, з урахуванням вищевикладеного актуалізується важливе науково-практичне завдання вивчення явища етнополітичної інтеграції на європейському просторі та визначення її тенденцій на сучасному етапі. Етнополітичні процеси, як вже було зазначено, – це різновид політичних процесів, в яких формується феномен політичної етнічності і відображаються етнополітичні інтереси і цінності [23]. У свою чергу, етнічна спільність – це сукупність людей, що мають спільну культуру, які говорять, зазвичай однією мовою і розуміють як свою однаковість, так і відмінність від членів інших таких же етнічних груп [44]. Почуття приналежності до своєї етнічної групи створюється під впливом об'єктивних умов життя людини і, виникнувши, існують вже багатьох випадках незалежно від свідомості і волі. Особливим чинником у визначенні етнічної спільності є етнічна самосвідомість. Воно полягає в тому, що люди, які складають етнічну спільність, усвідомлюють себе приналежними саме до цієї, а не до інших спільнот [25].

Радикальні геополітичні зміни 1989-1991 рр. породили, як зазначає Finn Laursen, «Три Європи»: Європа 1 складається з постійних демократій Західної

Європи, Європа 2 – з країн Вишеградського блоку, Європа 3 – інші країни колишнього Радянського блоку [36]. Відповідно, по-різному в зазначених частинах європейського континенту вирішувалися етнополітичні питання. Балкани, як відомо, стали місцем кривавих громадянських воєн. Не минули ці процеси і Придністров'я. При цьому курс країн Вишеградської групи на Євросоюз допоміг утвердженню «Європейського інтернаціоналізму», який спирається на ідеї дотримання прав і свобод людини, незалежно від його приналежності до «титильної» нації або певної меншини.

Зараз ЄС являє собою цікавий приклад величезного полігону, на якому взаємодіють різні моделі збереження і підтримки різноманітності колективних ідентичностей. Етнополітика в цих обставинах набуває ознак мозаїчності і конвенціональності. Тобто заради підтримки стабільного простору міжнародної толерантності Євросоюзу доводиться постійно докладати чималі управлінські зусилля. Складні політичні системи вимагають перманентного вдосконалення механізмів управління соціальними процесами.

Відштовхуючись від розгляду етнополітичних процесів на території Європи, можемо дійти до одного значення, що термін «європейська нація» час за часом почав ставати синонімом будь-якої нації, що живе на цій території, незалежно від того, розташовується вона в ЄС чи ні. Прикладом цього є останні опитування в Македонії які показали, що 40% македонців вважають себе європейцями [17]. Починаючи з 2004 р. у Македонії кількість тих, хто вважає себе європейцем, з часом збільшується, незважаючи на те, що Македонія далека від членства в ЄС в короткостроковій перспективі.

Але події другого десятиліття показали, що в межах ЄС достатньо етнополітичних нестійких місць (регіонів), які власними вимогами формують нові виклики для регіональної європейської безпеки, викликаючи деінтеграційні процеси. Таблиця 2.1 наглядно свідчить, про перманентні тенденції до зменшення основного етносу в європейських країнах.

Таблиця 2.1

Частка основного етносу в країнах європейського простору за оцінками ООН (%) [7]

Країна	Етнос	2011 р.	2021 р.
Австрія	Німці	84	82
Бельгія	Фламандці	55	49
Великобританія	Англійці	71	55
Угорщина	Угорці	94	89
Німеччина	Німці	62	60
Греція	Греки	85	87
Данія	Данці	95	95
Ірландія	Ірландці	55	57
Іспанія	Іспанці	50	47
Італія	Італійці	34	29
Польща	Поляки	97	83
Португалія	Португальці	92	86

Крім того, слід звернути увагу на той факт, що в ЄС сформувався ряд країн, які затримують перебіг розвитку європейської ідентичності. Це група, яку називають євроскептики, в яку відносять в першу чергу Велику Британію і Данію. Євроскептицизмом визначають політичну ідеологію, яка поширює негативне ставлення до процесів інтеграції в рамках Європейського Союзу. Євроскептики наполягають на структурній підтримці суверенітету націоналістичних держав і виражають стурбовання, що поглиблення інтеграції зашкодить суверенітету країн-членів. Найчастіше євроскептики наполягають на тому, щоб їх країни вийшли з ЄС.

Н. Александрова зазначає, що європейські держави, незважаючи на переваги євроінтеграції, з невеликим бажанням розлучаються зі своїми національними традиціями та цінностями на перевагу новим

загальноєвропейським стандартам, які сприймаються нацією іноді з великим скептицизмом як помилкові і неправильні [18]. Згідно думки дослідниці, це говорить про те, що напрямкам розвитку єдиної європейської ідентичності протистоїть національний консерватизм, прихильність до національної культури, а отже національної ідентичності.

В даному контексті потрібно відзначити теорію вітчизняного політолога А. Висоцького, який зазначає про безмежну зміну процесу інтеграції та дезінтеграції як одну із закономірностей етнополітичного формування розвитку суспільства. Науковець вказує на те, що інтеграційні процеси, саме на міждержавному, міжнародному рівнях, є показом входження в процес або присутності народу на території національно-державного устрою, а також засобом формування або збереження власної держави [39].

На думку автора, етнополітична інтеграція стає неминучим наслідком, етнополітичної дезінтеграції. Її інтенсивність, а також віддаленість у періоді знаходиться в залежності від того, що за методи використовували при дезінтеграції – добровільними (внаслідок домовленостей держав) або примусовими (внаслідок воєн або захопленням територій).

У разі суттєвої соціально-політичної дестабілізації, зокрема під впливом світових кризових економічних процесів 2008-2013 рр., цілком можливе посилення ультрарадикального вектора в національній політиці більшості країн-членів Євросоюзу.

З урахуванням вищевикладеного вважаємо, що єдино можливим способом запобігання етнополітичному тиску та поглиблення дезінтеграційних процесів є відмова від конфронтації та перехід до етнополітичного менеджменту конструктивної взаємодії, що має стати спільним знаменником для країн Євросоюзу. Одним з елементів такої етнополітики є захист інтересів національних меншин засобами наднаціональних структур влади та гуманітарного міжнародного права.

Не підлягає сумніву той факт, що народам Європи слід зберігати і сприяти розвитку того, що розрізняє поміж собою, враховуючи багатство,

показане різноманіттям культурного вираження. Але в той же час, безумовно, повинні бути знайомі з теорією європейської культури, що є незамінною цінністю для виживання Європи і її майбутнього розвитку.

Збереження та підтримка цим місцевим, регіональним, національним та Європейським спільним рисам важко побачити в атмосфері відчуження та ізоляції, а діалог серед культур є життєво важливим елементом загального існування даних ідей у суспільстві, відкритому заради нових та всеможливих впливів і для груп, які приносять з собою своє власне культурне надбання [10]. Ця нова ситуація наражає Європейські держави на проблеми і відкриває їм нові можливості – проблеми, що вимагають об'єднання, можливості – щоб досягти ідеалу.

Володіючи такою перспективою, європейці повинні розуміти і відчувати прихильність до своєї власної культури, однак при цьому мати відкритість до інших культур і народів та бути задіяними у позитивному діалозі і продуктивному розміні думок. Таке продуктивне різнобарвне суспільство вимагає певних сил, що приводить до обов'язків в освітній і культурній сферах.

Виходячи з цього, значущою обставиною адаптації в суспільстві стратегії етнополітичної інтеграції виступає етнорелятивна свідомість і прийняття існуючих в суспільстві культурних відмінностей. В ідеалі, як вважає D. Ramiro Troitino, стратегія етнополітичної інтеграції вимагає від груп етнічних спільнот адаптації до цінностей домінуючого суспільства, а урядам слід надати соціальні інститути для їх кращої відповідності потребам поліетнічного суспільства.

Для успішного протікання етнополітичних інтеграційних процесів D. Ramiro Troitino радить користуватися цілим рядом схем, що повинні взяти до уваги високопосадовці поліетнічних держав Європи. Головними серед них є наступні: надання великої підтримки народу, запровадження різноманітності, забезпечення автономії та / або незалежності групам інтеграційних процесів на деякий час, скасування деяких застарілих законів і т. д. В той же час він

рекомендує уникати малоефективних засобів, в тому числі формування спеціалізованих політичних інститутів, використання нових спеціальних символів, призначення навмисно виділених осіб з метою влаштування їх до політичних і адміністративних органів та т.п. Головною міццю будівництву етнополітичних процесів, як правило, є еліта титульної нації і сама нація [41].

Отже, еволюціонувавши, етнополітичне наддержавне утворення може тільки за рахунок поглиблення інтеграції, по іншому воно приречена на розвал та дезінтеграцію, і ЄС не є в данній справі винятком. В умовах важкої, багаторівневої, гетерогенної етнополітичної наддержавної системи, якою, без сумніву, є ЄС, можна спостерігати недовгий встановлений баланс етнополітичних інтеграційних і дезінтеграційних практик.

Для активізації та підвищення ефективності етнополітичної інтеграційної моделі на європейському просторі слід використовувати етнополітичний менеджмент конструктивної взаємодії. Він є найбільш прийнятним для розвитку сучасних поліетнічних країн, бо надає спробу всім етнічним групам і національним меншинам зберегти свою національну ідентичність, та брати участь у розвитку держави. Завдяки йому для етнічних спільнот, які складають етнонаціональну культуру товариства Європи, можуть бути створені всі умови, що дозволяють оберігати етнокультурну самобутність; сформовані законні умови, щоб зберегти розвиток етнічних, мовних, етнокультурних прав. З іншої сторони, даний інструмент має на увазі, те що будь які етнічні спільноти, що складають етнонаціональну структуру, інтегруються на основі конкретних загальних принципах, у тому числі державно- і націоутворюючих [35].

Крім вищенаведених напрямів етнополітичного менеджменту відповідний упор слід зробити на тому, що на шляху інтеграції на європейському шляху він повинен бути зосереджений на спільній регіональній політиці, головною метою якої має стати розвиток регіонів, де ВВП на душу населення менше 75% від середнього показника в ЄС (у таких регіонах проживають 22% населення країн ЄС); допомога регіонам, які мають

структурні та інфраструктурні проблеми; розвиток людських ресурсів і боротьба з безробіттям. Маастрихтський договір у статті 151 зафіксував завдання сприяння розквіту культур держав-членів і зазначив, що «поважає їх національне і регіональне різноманіття і одночасно націлений на розвиток загальної культурної спадщини» [12]. Також важливим завданням етнополітичного менеджменту є формування «європейського виміру» в освіті, зокрема через вивчення та поширення мов країн ЄС, стимулювання учнів та педагогів, взаємне визнання дипломів і термінів навчання.

2.3. Ситуаційний аналіз міграційної політики країн ЄС в контексті міграційної кризи 2015 р.

Для Європейського Союзу 2015 р. став поворотним моментом по частині розвитку міграційної політики і наочно продемонстрував всі прогалини і явні недоробки Союзу в цій сфері. Тому 2015 р. офіційно названий початком міграційної кризи в Європі. Згідно Шенгенської угоди, на внутрішніх кордонах країн-учасниць угоди (26 країн) скасовано прикордонний контроль, у зв'язку з цим доступ в ці країни був полегшений, оскільки потрібно тільки проникнути в будь-яку державу ЄС для того, щоб безперешкодно пересуватися територією країн Євросоюзу. Стимулюючим фактором стала і політика надання соціальних допомог, можливості влаштуватися на роботу. Ситуацію ускладнило і те, що згідно з Дублінською угодою (1990 р.) найбільша відповідальність за біженців покладається на країни, в які в'їхав мігрант, тобто прикордонні держави Європи – Італію, Грецію та Угорщину [36].

Різкий приплив мігрантів почався в червні 2015 р. (Додаток А). Варто відзначити, що до моменту початку російської військової операції в Сирії міграційний потік становив 165,3 тис. (вересень 2015 р.), і це був пік біженців з Сирії. У перший місяць російської військової операції потік біженців з Сирії став падати, до кінця року трохи перевищував рівень серпня 2015 р. Зростання

міграційного потоку в Європу в жовтні був обумовлений афганськими біженцями [67].

Європейські країни надають досить широкі соціальні гарантії, що перетворюють далеку Європу більш бажаним місцем притулку, ніж Туреччина, Іран, Йорданія та інші країни, що приймають біженців. Приплив біженців призвів до того, що Європа чітко розмежувалася на країни, які виступають за прийом мігрантів, і держави з антіміграційними настроями. Східноєвропейські країни спробували покласти провину за те, що відбувається на західні, оскільки останні беруть участь у військовій операції в Сирії. У Східній Європі зростає невдоволення щодо прийнятого у вересні 2015 р. плану ЄС щодо розподілу 120 тис. біженців і мігрантів. Країни ЄС вже буквально змагаються між собою за найжорсткіші умови для біженців з метою зниження привабливості країни. Австрія пішла на порушення законів ЄС і оголосила, що прийматиме на добу не більше 80 заяв на надання притулку. Німеччина ввела Положення про висилку на батьківщину біженців з тих країн, які визнані безпечними – Албанії, Косово, Чорногорії, Марокко, Алжиру і Тунісу. Ці дії вказують, що європейські країни проводять політику виходячи зі своїх національних інтересів, незважаючи на основи європейської інтеграції [52].

Тимчасовий контроль на своїх кордонах ввели Бельгія, Данія, Німеччина, Угорщина, Австрія, Словенія, Швеція та Норвегія. Франція ввела прикордонний контроль у зв'язку з проведенням кліматичного саміту, а також після терактів 13 листопада в Парижі. Свої межі для потоку біженців закрили Македонія, Словенія. Хорватія ввела заборону на транзит біженців через територію країни. Сербія, яка не входить до складу ЄС, побоюючись концентрації мігрантів на своїй території в результаті закриття європейських кордонів, перегородила кордон з Македонією. Біженці, у тому числі нелегальні мігранти, скупчуються на території Греції через посилення прикордонного контролю Македонією. У зв'язку з тим, що балканські країни ввели обмеження на прохід до 580 осіб на день, Болгарія в умовах очікуваного напливу біженців навесні прийняла рішення на кордоні з Туреччиною в разі

необхідності залучати армію. Європа також планує створити спільну прикордонну службу ЄС у складі півтори тисячі осіб.

Вже тоді з'явилася небезпека розпаду ЄС з можливістю виходу зі складу Союзу Великобританії: 43% населення були схильні віддати свої голоси за вихід країни з ЄС, перспективою цього став приплив іммігрантів. 17% утрималося від голосування. Це сталося 31 грудня 2020 р.

У 2015 році, згідно з даними Євростату, в Європу прибуло 1,25 млн. біженців, що більш ніж у два рази перевищило рівень 2014 року (562,68 тис.). Близько 35% потоку спрямовано до Німеччини. Основний склад біженців – це сирійці (29%), причому половина з них попросила вперше притулок саме в Німеччині, 14% всіх біженців у Європі – це жителі Афганістану, 10% – іракці [38].

Найвищий відсоток схвалення заявок на отримання статусу біженця з тих, що звернулися продемонстрували Болгарія (91% за даними 2015 року), Мальта (91%), Нідерланди (86%), Данія (77%), Кіпр (76%) і Німеччина (72%). У Франції та Великобританії ці показники значно нижчі і становлять відповідно 28% і 37%. 98% заявок від сирійців отримують позитивну відповідь, в той час як рівень схвалення вихідців з Балкан становить менше 3%. Європа, незважаючи на зростання напруженості всередині Союзу, продовжує м'яку політику щодо біженців. Природно, що це негативно позначається на рейтингу політичних лідерів – вони втрачають довіру на тлі масових заворушень і збільшення економічного навантаження [48].

Єврокомісія в березні 2016 року представила план дій з порятунку Шенгенської зони, що передбачає припинення країнами-членами процесу пропуску потоку біженців через свою територію в інші країни-члени, а також створення «дорожньої карти» для поетапного скасування контролю на внутрішніх кордонах Шенгенської зони до грудня 2016 р. і надання допомоги і захисту кордонів Греції. Рішення, які приймає Євросоюз, доводять, що Європа не здатна виступити єдиним фронтом, європейська демократія за фактом зводиться до диктату головного спонсора Союзу – Німеччини.

Виділимо ключові фактори, що впливають на міграційну політику ЄС в наш час (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Фактори, що впливають на міграційну політику ЄС

Внутрішні	Зовнішні
Відкриті кордони в рамках Шенгенської зони	Події «Арабської весни», що спровокували погіршення соціальної та економічної відсталості в країнах Близького Сходу
Відсутність солідарності між країнами-членами ЄС з питань ведення міграційної політики	Діяльність ісламської держави
Нерівномірний економічний розвиток країн ЄС	Громадянська війна в Сирії
Криза ідентичності в ряді держав-членів ЄС (ФРН, Франція, Великобританія)	Позиція Туреччини, яка прагне використовувати міграційну кризу в своїх інтересах
Зростаюча терористична загроза	Конфлікти в Іраку та Афганістані, які зумовили погіршення якості життя
Концепція мультикультуралізму як основа міграційної політики	Навантаження на табори біженців в країнах Близького Сходу в деяких країнах ЄС
Стихійний характер міграції	

До внутрішніх факторів відносяться:

1) відкриті кордони, що виражаються в Шенгенській угоді, допускає мігрантів на територію 26 країн-учасниць угоди, при умови проникнення в одну країну.

2) відсутність солідарності між країнами-учасницями Європейського Союзу, яке відображається при прийнятті спільних рішень щодо вирішення проблем розселення біженців, яке продемонструвало відсутність взаєморозуміння між державами-членами і бажання захистити від потоку мігрантів тільки свою країну.

3) нерівномірний економічний розвиток країн – з економічної сторони, Європа практично не була готова до такого напливу біженців, оскільки первісна квота на біженців була приблизно 66 тисяч.

4) криза ідентичності в ряді країн ЄС (ФРН, Франція, Великобританія). Цьому свідчать зміни ідентичності європейців, розмиття християнства мусульманством. Програми Євросоюзу з питань біженців не передбачають їх подальшої інтеграції або адаптації, оскільки біженці, які прибувають до Європи, залишаються в країні тимчасово і покинуть її, як тільки випаде можливість. Такий підхід пов'язаний з тим, що Європа впевнена в тому, що такі релігії як християнство і мусульманство не можуть співіснувати разом. Але при цьому, вимагають миру між сунітами і шиїтами, виступаючи противниками релігійних конфліктів.

5) зростає терористична загроза. В Європі існує думка, що міграційна криза є одним з «легких шляхів» для терористів і вербувальників. Таке припущення не безпідставне, оскільки більш 50% мігрантів складають чоловіки із зон конфліктів на Близькому Сході. Наприклад, влада Нідерландів виявила серед потенційних біженців близько 50 (у 2014 р.) і 30 (у 2015 р.) підозрюваних у військових правопорушеннях. За відомостями, представленими Європолем, на початок 2021 р. на території Євросоюзу знаходяться приблизно 5 тисяч осіб навчених і підготовлених джихадистів. Дані зведення формують серед корінного населення Європи атмосферу напруженості, страху і неприязні до біженців. Загроза національній безпеці виникла у зв'язку заворушення напередодні новорічних свят в німецьких містах. У Швеції, Фінляндії, Австрії, Швейцарії іммігранти скоювали злочини проти жінок, крадіжці, нанесенні тілесних ушкоджень. У мережі з'являються багато відеозаписів атаки біженців на жінок, людей поважного та малолітнього віку.

6) концепції мультикультуралізму, як основа міграційної політики Євросоюзу. Дана концепція не сприяє інтеграції, а лише погіршує ситуацію і провокує безліч міжнаціональних і міжетнічних зіткнень, хоча всі країн

Євросоюзу ведуть боротьбу з культурним протистоянням всередині кордонів своєї країни. В умовах постійної конфронтації і величезних міграційних потоків, які не мають єдиної культури, яка змогла б об'єднати всі спільності, викликаючи постійні міжконфесійні протиборства, призводить до зміни всіх сфер життя. Також, критика мультикультуралізму є докором для європейської національної ідентичності.

7) стихійний характер міграції. Сьогодні міграційні потоки вийшли з-під контролю і набули стихійного характеру.

До зовнішніх факторів відносяться:

1) події «Арабської весни», викликані спробою встановлення демократичного режиму на Близькому Сході, призвели до швидкого зростання міграції, що представляється серйозним викликом арабського світу і загрозою для Європи.

2) діяльність ісламської держави, яка поступово розширює свої території і під виглядом біженців, направляє в Європу спеціально навчених людей, для подальшого вербування, проведення терактів і т. д.

3) громадянська війна в Сирії. Дуже багато залежить від громадянської війни в Сирії, так як якщо конфлікт закінчиться, то знизиться чисельність біженців. Але якщо в Сирії вже незабаром настане перемир'я, то швидше за все, до кінця 2021 року на територію Німеччини все одно будуть прибувати біженці, рятуючись від розрухи і злиднів. У зв'язку з цим, «балканський маршрут» (з Туреччини – морем на грецькі острови, з Греції – до Македонії, звідти через Сербію, Хорватію та Словенію – до Австрії, а з Австрії – у ФРН) можливо залишається відкритим (через нестачу політичного тиску з метою закриття). А якщо громадянська війна буде продовжуватися, то, можливо, «балканський маршрут» буде частково перекритий і в'їзд на територію ЄС буде дозволений тільки біженцям з районів бойових дій Сирії та Іраку. Але це не виключає те, що біженці будуть шукати нові шляхи, наприклад, через Італію і Середземномор'я.

4) позиція Туреччини. 20 березня 2016 року, набуло чинності угода з Туреччиною і ЄС з питання розміщення біженців. Але дані домовленості не врегулюють сирійський конфлікт. Мігранти, серед яких, крім сирійців, будуть афганці, іракці і пакистанці, можуть прокласти нові маршрути в Європу – через Північну Африку або Кавказ. Також, Туреччина вважає, що без її участі Євросоюзу не впорається з економічними проблемами. Турецький уряд вважає, що ЄС має піти на поступки, у вимогах про спрощення візового режиму для турецьких громадян, інакше потік біженців з території країни не буде більше стримуватися.

5) конфлікти в Іраку, Сирії та Афганістані провокують масову міграцію людей на територію країн Євросоюзу. Але не виключають ймовірності потрапляння на територію країн ЄС терористів, прихильників ІДІЛ, що підриває стан національної безпеки в державах-членах ЄС.

б) проводиться навантаження на табори біженців в країнах ближнього Сходу, за допомогою якої встановлені табори зможуть заощадити на утриманні біженців, істотно скоротивши різні витрати.

Проаналізуємо інтереси країн, які є основними або непрямими учасниками міграційної кризи в Євросоюзі в 2015-2016 рр., представлені в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

**Інтереси основних і непрямих учасників міграційної кризи ЄС
2015-2016 рр.**

Країни	Інтереси
Країни ЄС	1) використання трудового потенціалу біженців; 2) збереження стабільності в регіоні; 3) скорочення раніше встановлених соціальних посібників; 4) просування і втілення концепції мультикультуралізму
Туреччина	1) тиск на ЄС з метою отримання фінансової допомоги з боку ЄС, а також спрощення процесу вступу до ЄС;

	<p>2) реабілітація на світовій арені, після залучення до сирійського конфлікту;</p> <p>3) мігранти як геополітична зброя для приборкання країн Євросоюзу</p>
Російська Федерація	<p>1) збереження стабільності на пострадянському просторі;</p> <p>2) сприяння до вирішення конфлікту в Сирії;</p> <p>3) запобігання поширенню тероризму</p>
Ісламська держава	<p>1) поступове отримання контролю в регіоні шляхом відправки своїх спеціально навчених людей під виглядом потенційних біженців;</p> <p>2) поширення своєї ідеології;</p> <p>3) вербування корінного і приїжджого населення;</p> <p>4) злочинна діяльність (торгівля людьми, контрабанда і т.д.).</p>
США	<p>1) дестабілізація сильних суверенних держав конкурентів;</p> <p>2) ослаблення ЄС;</p> <p>3) погіршення відносин Росії та Німеччини</p>

Аналіз основ міграційної політики і факторів, що викликали міграційну кризу ЄС дозволяє представити кілька сценаріїв подальшого розвитку ситуації (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Сценарії розвитку міграційної політики в контексті міграційної кризи 2015-2016 рр.

Сценарії	Необхідні умови	Можливі наслідки	
		+	-
Кінець Європи	<p>1) реалізація міграційної політики на основі мультикультуралізму;</p> <p>2) нестабільність на Близькому Сході;</p>	-	<p>a) загроза поширення тероризму;</p> <p>b) криза ідентичності та подальше зростання соціальної напруги і</p>

	<p>3) відсутність солідарності між членами ЄС;</p> <p>4) неконструктивна позиція Туреччини (не стримування мігрантів);</p> <p>5) відсутність підтримки інших країн</p>		<p>неонацистських настроїв;</p> <p>с) зростання злочинності;</p> <p>d) вихід Великобританії з ЄС і подальший розпад ЄС</p>
Трансформація мультикультуралізму	<p>1) введення квот на в'їзд;</p> <p>2) скорочення соціальних гарантій;</p> <p>3) рівна участь всіх членів ЄС у пошуку вирішення проблеми;</p> <p>4) стабільність на Близькому Сході;</p> <p>5) участь інших країн (США);</p> <p>6) єдина мета у людей різних культур – турбота про країні як про спільний дім</p>	<p>a) закінчення міграційної кризи;</p> <p>b) успішна інтеграція мігрантів в культуру приймаючої країни;</p> <p>c) обмеження кількості мігрантів;</p> <p>d) зростання економічних можливостей, за рахунок скорочення витрат на мігрантів;</p> <p>e) доброзичливий настрій з боку корінного населення;</p> <p>f) оптимальне використання нових трудових ресурсів, що надаються мігрантами;</p> <p>g) зниження матеріальної нерівності</p>	<p>a) загроза зростання нелегальної імміграції та можливе проникнення терористів на територію ЄС;</p> <p>b) можлива відсутність у мігрантів єдиної громадянської ідентичності;</p> <p>с) можливий тиск на інокультурні громади</p>

Відмова від концепції мультикультуралізму	1) зміна правлячих партій; 2) закриття кордонів; 3) відмова від прийняття "нових" мігрантів; 4) видворення біженців (депортація); 5) невизнання інокультурних громад; 6) незахищеність мігрантів державою; 7) скорочення витрат на соціальне забезпечення	а) збільшення бюджету за рахунок скорочення мігрантів і витрат на соціальне забезпечення; б) захист інтересів власних громадян	а) дискримінація та подальша соціальна нерівність; б) зростання нелегальної міграції; в) відкрита конфронтація між корінним населенням і мігрантами, подальше зростання злочинності; г) тероризм; е) демографічний спад; ф) брак робочої сили; г) «перемога» культури мігрантів або корінних європейців
---	---	---	---

Ймовірним сценарієм розвитку є «трансформація концепції мультикультуралізму», оскільки всі країни, нарешті, зможуть об'єднатися для спільного вирішення міграційної кризи і пошуку найбільш безболісної для всіх країн-учасниць стратегії боротьби з міграційними потоками.

Оцінюючи ситуацію та перспективи розвитку міграційної кризи, що почалася з 2015 року, нами були представлені три сценарії розвитку ситуації, що склалася, найбільш вірогідним з яких є можлива трансформація концепції мультикультуралізму, що є основоположною у веденні міграційної політик Європейського Союзу.

Даний варіант передбачає встановлення стабільності на близькосхідному регіоні, введення квот на в'їзд, рівноправну участь всіх країн-учасниць ЄС у пошуку спільного вирішення проблеми та скорочення

соціальних гарантій, що може призвести до закінчення міграційної кризи та успішної інтеграції мігрантів в культуру приймаючої країни.

Але оскільки обраний сценарій розвитку не є повністю позитивним, може виникнути загроза зростання нелегальної імміграції та можливе проникнення терористів, і тиск на інокультурні общини [15].

Підсумовуючи, необхідно виділити, що в даний період, будь-яка країна Європейського Союзу націлена на вирішення лише особистих міграційних питань, що відбуваються всередині країни. Європейські держави можуть не дешево заплатити через невміння своєчасно та, найголовніше, без допомоги інших подолати проблему міграційної кризи 2015 року. Однією з головних помилок може стати потурання капризам Туреччини, яка позиціонує себе як єдиний рятівник у ситуації, що склалася.

Країни, що входять до ЄС можуть самі подолати цю кризу, в тому разі коли весь Євросоюз знайде спільну мову одне з одним та об'єднається, для знаходження вирішення кризи, спроектувавши свою власну систему, що будуть дотримуватися всі. А також, Євросоюз може розробити механізми, за допомогою яких можливо рівномірно розселити вимушених мігрантів і налагодити працю деяких структур з розподілу біженців. Згуртувавшись, держави Європейського Союзу зможуть разом впоратися з міграційною кризою з мінімальними затратами та засвідчити свою могутність та дієздатність на міжнародній арені.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ ТА РЕГУЛЮВАННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

3.1. Болгарія: питання націєбудівництва і політика ідентичності

На початку 2007 р. Болгарія офіційно стала членом ЄС. Ця обставина стала підсумком довготривалій «європоцентричній» тенденції розвитку, яка мала місце в країні починаючи з 1989 р. Прагнення країн колишнього соціалістичного блоку «забути» радянське минуле актуалізувалося у вигляді гасла «повернення в Європу», причому в кожній країні в нього вкладалося свій зміст. Так, для Болгарії європеїзація повинна була означати, в першу чергу, «модернізацію, необхідну і неминучу» [48].

В той же час, сама особливість Південно-Східної Європи, встановлені непорушні традиції, деякими моментами навіть архаїчність місцевих громад та суспільства миттєво показала складнощі прийняття європеїзму. Як вказує соціолог з Празького Карлова університету Пол Блоккер, це виявилось в першу чергу в переривчастій, хаотичній, часом нав'язуваній ззовні прогрес. Зі слів соціолога, ця практика соціального розвитку в визначеному районі після 1989 р. став не тим чого очікували «поверненням до Європи», а більше за все «підставою для нової диференціації експериментів відкритості і закритості та збільшенням конфліктного стану між цими несумісними прагненнями».

Поділ, про який говорив Блоккер, має безпосереднє відношення до ідентичності всіх громадян, що там проживають та до проведеної в сьогоденній Болгарії політиці ідентичності. Як казують соціологічні опитування, в болгарській більшості є значна частина громадян, якщо бояться втратити свою унікальність в кінцевому результаті завершення євроінтеграції. Через це Болгарія (як і Румунія) придає велику увагу власній культурній спадщині, позиціонуючи себе як «особливе» між умовним Сходом і умовним Заходом. Незважаючи на те, що заповнення цього виду «особливого»

коливається в залежності від ситуації та хто з політичних сил застосовує даний образ, саме поняття «самобутності» є сталим і не припиняє перебувати на різних стадіях розвитку. Через це при спробах впровадження європейських практик соціального та культурного розвитку відбувається не сприйняття норм, що поширені на Заході, або систематичні поступки тиску модернізації при збереженні глибинних старих звичок [54].

Одне з основних питань, що утворюється, полягає в характері і змісті цього періоду формування, на якому в даний час знаходиться болгарська нація, а також у проведеній політиці націєбудівництва. Болгарське суспільство, яке зовні, може, здаватися монолітним, насправді складається зі складної релігійної, соціальної та етнічної палітри. Згідно з переписом 2001 р., болгари, представлені двома нерівними групами – християнами в більшій частині і мусульманами (помаками) у меншій частині, становили більшість населення (близько 84%). Крім них, в країні присутні два значущі національні (етнічні) меншини – турецька та циганська (відповідно 9,5% та 4,7% населення) [45].

Залишаючись в рамках саме болгарської традиції і внутрішнього болгарського права, сюжети, пов'язані з національними меншинами, довгий час не актуалізувалися. Ймовірно, самим поганим проявом даною тенденцією стала тактика болгарського націєбудівництва часів розвиненого соціалізму 1960-1980-х років. Тоді болгарські турки (а також частково помаки і цигани, які сповідували іслам) стали об'єктом різних досліджень влади – від думки згрупувати їх етнокультурну характеристику з лояльністю соціалістичної болгарської держави до намагань знищення турецької колективної ідентичності в ході сумнозвісного «відроджувального процесу» 1982-1985 рр. В той час за даними різних джерел від 800 до 900 тис. осіб зазнали насильницької зміни імен і прізвищ з метою повернення їх до «споконвічних» болгарських коренів. Це призвело до суспільної дестабілізації, яка похитнула міжетнічний баланс в Болгарії.

Загалом, можна відзначити, що відношення слов'янської більшості та національних меншин у болгарському соціумі досить суперечливі. З однієї сторони, довге проживання і взаємодія громадян зазначених груп на невеликій території посприяли взаємного впливу і взаємного поглинання різних за своїм поняттям культурних традицій. Результатом чого у представників різних етносоціальних та етноконфесійних груп сталося неповне розмиття межі самоідентифікації. Безумовно, історично тісне зіткнення болгар і турків значною мірою применшило роль релігійного фактору. На православне Різдво турки можуть їсти свинину і пити вино самі і пригощати своїх родичів з нагоди свята, щоб потім знову стати «мусульманами». Коренні болгары, в свою чергу, також можуть приймати участь у мусульманських святах. Особливість ісламської традиції в Болгарії символізується і повною інкорпорованістю помаків в болгарське християнське співтовариство, в тому числі на рівні побуту. В тому числі, навіть в ході «відроджувального процесу» значна кількість помаків без сильних заперечень взяла болгарські імена, а деякі з них (особливо в змішаних населених пунктах) навмисно обирали собі імена з православних Святців [59].

З протилежної сторони, недивлячись на взаємне проникнення культур, кожна категорія намагається підтримувати власну унікальність та ідентичність. Як дослідили болгарські вчені, перше місце в ієрархії ідентичностей виходить етнічність. Прикладом цього є те, що турки не відносять до «своїх» тих представників інших етнічних груп, хто з тих чи інших обставин прийняв іслам після православ'я. Помаки можуть позначати себе як «турки» в силу релігії, однак спроби частини активістів турецької етнічної партії «Рух за права і свободи» втягнути молоде покоління в сферу турецької культури в свій час викликали протест серед самих болгарських мусульман, які, як уже говорилося, вважають себе інтегральною частиною болгарського слов'янського співтовариства. Етнічний маркер проявляє себе і в досить поширеному в Болгарії локальному патріотизмі. Так, метод самоідентифікації бабеченів (жителів помацького села Бабек в Родопах)

можна розшифрувати як «належить до болгарського співтовариства мусульман з Бабека». Болгари з внутрішніх регіонів держави на рівні побуту можуть поблажливо ставитися до «помор'ян» (вихідцям з Приморської Болгарії), говорячи на них обслуга для туристів, але не сумніваються в їх приналежності «помор'ян» до своєї групи.

Аналогічні принципи функціонують із приводу турків. За соціологічними даними, 96% представників турецької меншини назвали рідною мовою турецьку, 88% заявили про себе як про мусульманів. У Болгарії турки в основному живуть згруповано на півдні (Хасково, Кирджали) і північному сході (Шумен, Нови-Пазар). У їхніх спільнотах існують сильні неформальні лідери, що, поруч з іншим, беруть на себе судово-поліцейські функції в разі вияву гострих конфліктних ситуацій всередині громади. «Згуртованість» вважається основною рисою, якою, відповідно до соціологічних даних, болгари наділяють своїх сусідів турецького походження [61].

У якій же спосіб болгарській більшості та етнічним меншинам вдається вживатися в рамках однієї країни? Відповіді на це питання стосовно до Болгарії можна висловити з допомогою терміна «соціальність». Ця зібрана характеристика містить в собі ряд схожих проявів, таких, як залученість у трудові зв'язки і лояльність державним інститутам, і більш приватні речі (спосіб життя, рівень освіти, житлові умови). Ми використовуємо поняття «соціальності» для оцінки реальної включеності етнічних меншин в болгарське суспільство і одночасно для кращого розуміння їх сприйняття болгарською більшістю.

Що стосується турецької спільноти, то безсумнівною перевагою для нього є більш високий, ніж у циган, освітній рівень і більш висока соціальна адаптованість. Значна частина турків працює у сфері сільського господарства, причому структури Євросоюзу виділяють чималі кошти для стимулювання їх традиційного промислу – тютюноводства. Як показують соціологічні опитування, 71% християн і 85% мусульман Болгарії вважають один одного

«хорошими сусідами», 58% і 57% відповідно допускають можливість шлюбу між представниками різних релігій, а 62% і 81% – можливість найняти на роботу представника іншої спільноти. У певному сенсі прагнення членів турецької спільноти бути залученими в болгарське суспільство проявляється і в політичній сфері. Так, більшість турків голосує за «Рух за права і свободи», «стару» партію турецької меншини, а не за Радикальну партію, що займає протурецьку позицію. Подібний настрій свідчить про своєрідну лояльність місцевих турків своєї «малої батьківщині» і знаходить схвалення у болгарської влади [48].

Іншою і при цьому куди більш негативною представляється ситуація, сформована навколо циганської меншини в Болгарії. Рівень упередження болгар по відношенню до циган найбільш високий, причому тут фактор «соціальності» найбільш виразно виступає на перший план. Якщо протиріччя між болгарським і турецьким співтовариством можуть бути згладжені за рахунок тривалого міжкультурного діалогу і загальної соціалізації турків, то щодо циганського населення країни цей фактор непридатний.

Багатовікова громадська ізоляція та стигматизація циган як етнічних Парій в наші дні обертається для них соціальною і культурною депресією.

Ситуація в циганському співтоваристві Болгарії характеризується бідністю, вкрай низьким рівнем освіти та охорони здоров'я, побутовою невлаштованістю і, як наслідок, великою криміналізацією його членів. Що стосується політики, то циганам за великим рахунком немає різниці, за кого голосувати. Відомо, що в ході кожних виборів циганське співтовариство перетворюється на свого роду електоральний резерв для різних болгарських політичних партій (включаючи, як не парадоксально, ультраправі), які за безцінь скуповують циганські голоси.

Соціальна неадаптованість циган посилюється та іншими факторами, а саме глибокої внутрішньою етнокультурною та етносоціальною неоднорідністю циганської спільноти. На думку дослідників, її все ще відрізняє слабка внутрішньогрупова солідарність, нестійка і ситуативна

самоідентифікація. Розмежування проходить за способом життя (осілі – кочові), за релігійним принципом (серед циган приблизно однакова кількість християн, мусульман і нерелігійних). На цьому ґрунті стикаються внутрішньогрупові етнічні стереотипи, коли представники однієї циганської групи не сприймають представників інших, приписуючи собі позитивні, а іншим циганам – негативні якості. Не менш проблемною є мовна дилема. Згідно зі статистикою, більш 86% болгарських циган говорять «циганською мовою». В дійсності ж йдеться про велику різноманітність говорів і діалектів. Відомо, що уряди інших «нових держав» Євросоюзу, на території яких проживає циганська меншина, вже зіткнулися зі складно вирішуваним завданням: на основі якого діалекту стандартизувати циганську мову для подальшої соціальної адаптації циган. При цьому і в разі циган «соціальність» виступає важливим підтримуючим фактором включеності в болгарську націю. Недарма в Болгарії, незважаючи на згадане упередження, на побутовому рівні присутній кліше «наші цигани». Воно застосовується до тих представників циганської спільноти, які вже давно живуть в даній конкретній місцевості і в значній мірі інтегрувалися в болгарське суспільство. Примітно, що циганам не допомагає та обставина, що для частини з них Болгарська є рідною мовою, так само як і те, що вони, подібно чималій частини болгар, є радше євроскептиками [56].

Навпаки, турки, які в масі своїй погано говорять по-болгарськи і здебільшого позиціонують себе як єврооптимісти, знаходяться в іншому, ніж цигани, положенні. В даному випадку їх етнічна згуртованість і гомогенна культурна традиція мають, як не дивно, позитивний ефект. Через це «благополучні» члени циганського співтовариства, перш за все ті, хто сповідує іслам, вважають за краще співвідносити себе з турками.

Таким чином, говорячи про болгарської нації, слід зазначити, що вона являє собою скоріше якийсь конгломерат спільнот і груп, базується на тривалій традиції міжкультурної взаємодії і на підтримці на основі цієї традиції внутрішнього міжетнічного балансу.

Важливим інтегруючим фактором тут виступає «соціальність» тієї чи іншої групи, тобто її реальна включеність в болгарське суспільство.

Що стосується поточного рівня міжетнічної конфліктності в Болгарії, то його можна в цілому позначити як стабільно невисокий. Тим не менш, в перспективі існує ряд серйозних передумов для порушення соціальної та міжетнічної стабільності в болгарському суспільстві. Зокрема, старіння болгарського суспільства (це стосується насамперед слов'янської більшості) висуває на передній план питання про перерозподіл робочих місць і, відповідно, про соціальну захищеність. Гостроту тут додає високий рівень безробіття: за даними 2020 р. вона становила 11,4%, у тому числі 23,8% серед молоді. Ситуацію на ринку праці яскраво відображає кількість ультралівих і антикапіталістичних графіті на стінах будинків у Софії. Як це нерідко трапляється, в Болгарії на соціальну напруженість накладаються міжетнічні диспропорції. Згідно зі статистикою, якщо на одного працюючого болгарина доводиться два непрацюючих члена його спільноти, то у турків цей показник досягає 1:3, а у циган – 1: 9 [52].

Враховуючи, що вже зараз близько половини населення Болгарії потребує соціального захисту, питання соціальної та економічної нерівності в буденній свідомості міцно ув'язуються з етнічною дискримінацією.

Зазначені протиріччя безпосередньо перегукуються зі сферою культури і освіти. Болгарська шкільна освіта за усталеною традицією є етноцентричною. Всі події трактуються з точки зору болгарської слов'янської більшості, тоді як альтернативно орієнтовані освітні програми не розвинені. Довгий час для викладання мовами меншин не було кваліфікованих учителів. Під час навчання в змішаних класах складності виникали через занадто різний соціальний, економічний та культурний рівень учнів. Так, щоб залучити циганських дітей в школи і дати їм хоча б базову освіту, влада обіцяла видавати їх батькам гуманітарну допомогу.

В результаті виникає ланцюгова реакція, яка потім утворює замкнуте коло проблем. Неболгари відсторонюються від державних освітніх установ і в

підсумку виявляються неконкурентоспроможними на ринку праці, традиційно орієнтованому на болгар з відповідною освітою. В умовах безробіття представники меншин опиняються в більш вразливою соціально-економічної ситуації і в підсумку замикаються на собі, формуючи автономні мікросуспільства і власні мережі довіри.

Варто відзначити, що ця ситуація зачіпає як турецьке, так і циганське співтовариства. Як відомо, в якості відповіді на непристосованість болгарських державних шкіл для освіти турків Анкара прагне організувати в Болгарії власне турецькі школи.

Проблема тут, враховуючи вступ Болгарії до ЄС, полягає в тому, що діти, які вивчають турецьку мову замість європейських, заздалегідь виявляються неконкурентоспроможними по відношенню до болгар. Більш того, подібна штучна за своєю суттю консервація турецької спільноти, в свою черга, може спровокувати не тільки виникнення нових негативних стереотипів, а й викликати реальне зростання соціальної напруженості [37].

У випадку з циганами, які фактично відчужені від ефективної участі в системі соціальних зв'язків за межами своїх спільнот, етнічна компонента виявляється ще більш сильною. Якщо раніше саме існування «циганської спільноти» ставилося в наукових дискусіях під питання зважаючи відсутності в ній стійких внутрішньогрупових зв'язків, то тепер ситуація змінюється. На думку болгарських дослідників, зовнішнє негативне ставлення до ромів викликає їх мобілізацію на основі етнічної ідентичності, причому в якості інтегруючих факторів виступають спрямована на них ненависть і пов'язане з нею почуття жертви, соціальної обмеженості.

Варто відзначити, що описані сюжети характерні не тільки для болгарського кейса. Подібні складності присутні також і в інших державах Південно-Східної Європи – як у діючих членах Євросоюзу (Румунія, Болгарія, Греція), так і в тих, хто має намір увійти в нього (Сербія, Македонія). Західним концепціям і практикам суспільного розвитку доводиться уживатися з

регіональними цивілізаційними особливостями та архаїчними інклюзивними / ексклюзивними стратегіями [56].

Питання, пов'язані з реалізацією прав етнічних меншин, нерідко використовуються і етнічними, і право-популістськими партіями.

Звідси випливає висновок, що націєбудівництво і формування болгарської громадянської нації стикається з цілим рядом труднощів і перешкод. Цей труднощі і перешкоди пов'язані як зі стійкістю традиціоналістських і навіть архаїчних укладів, так і з загостренням соціальних і політико-інституційних протиріч в процесі модернізації Болгарії по Європейському зразку. Різкий перехід до нового політичного та економічного порядку на початку 1990-х років радикалізував соціальні тенденції, провідні до «закритості», а сама демократизація суспільства за європейським зразком стала розглядатися як «джерело нових лих». Таким чином, проблема «нестиковки» традиційних інститутів, що регулюють соціальні і міжетнічні відносини, з одного боку, і інститутів, що просуваються під егідою ЄС, для сьогоденної Болгарії як і раніше актуальна. У той же час етнополітична ситуація в Болгарії залишається стабільною, вживаються деякі кроки в напрямку модернізації соціальної та політико-інституційної структури; однак формування сучасної громадянської нації в Болгарії поки що залишається віддаленою перспективою.

3.2. Угорщина: політика щодо національних меншин та політика пам'яті

У соціалістичний період Угорщина, поряд з НДР, відрізнялася найбільш високим серед країн Варшавського договору рівнем життя. У громадській свідомості Угорщини присутня ностальгія за часами правління Я. Кадара. Тоді далеко за межами країни була широко відома Угорська сільськогосподарська продукція, що давала державі стабільний дохід. З початком демонтажу

соціалістичної системи в 1989 р. були розгорнуті реформи, покликані скоротити державну участь в економіці і розширити приватний сектор [43].

Крім цього, були залучені значні іноземні інвестиції. В політичному відношенні ці процеси супроводжувалися розширенням участі Угорщини в євроінтеграції та входженням країни до Євросоюзу в 2004 р.

До кризи 2008 р. економічну і соціальну ситуацію в Угорщині відрізняли дві тенденції. З одного боку, в результаті приватизації і припливу іноземного капіталу економічне зростання йшло високими темпами. З іншого боку, це зростання супроводжувалося дефіцитом бюджету, скороченням соціальних виплат і переформатуванням ринку праці, що помітно позначилося на соціальному становищі більшості населення, зокрема, на рівні безробіття і, як наслідок, на суспільних настроях. З початком кризи 2008 р. в економіці Угорщини позначився різкий спад, що перейшов у рецесію, наслідки якої країна відчуває на собі до цієї пори. Це сприяло помітному посиленню позицій правих консерваторів, а партія, що виражає їхні інтереси – «Фідес-Угорський цивільний союз», в кінцевому підсумку стала правлячою партією Угорщини [62].

Така складна і неоднозначна соціально-політична ситуація не могла не відбитися на становищі національних меншин. Тут сталося напластування і взаємопроникнення цілого ряду дискурсів. Слід почати з того, що при соціалізмі саме поняття «меншість», особливо стосовно до міжетнічних взаємин, не актуалізувалося і не концептуалізувалося. Проблема вироблення політики по відношенню до національних меншин у свій час встала перед усіма постсоціалістичними країнами, але випадок з Угорщиною виділяється тим, що вона є по суті моноетнічною країною (угорці складають, за різними даними, від 90 до 95% населення). У зв'язку з цим Угорщина історично сприймалася як зсередини, так і ззовні саме як «держава угорців».

З іншого боку, важливим моментом є асиметрія сучасної Угорської держави та угорської нації в тому сенсі, як вона (Угорська нація) розуміється в Будапешті. Як відомо, у програмі зовнішньої політики Угорщини, озвученій

ще на початку 1990-х років, на першому місці стоїть захист прав етнічних угорців, які з волі історичних обставин опинилися в суміжних державах. Стосовно до них в офіційній риторичі принципово не використовується термін «діаспора» [55].

Подібне становище помітно ускладнило реальну імплементацію загальноєвропейських правових норм, особливо Рамкової конвенції про захист національних меншин, прийнятої в 1995 р., яка вступила в дію у 1998 р. Формально спеціальний орган у справах національних та етнічних меншин (зараз підрозділ у складі Департаменту з питань національних та етнічних меншин та національної політики) був організований в Угорщині ще в 1990 р. Офіційний статус меншин тоді отримали 14 етнічних груп.

Три роки потому, в 1993 р., в Угорщині був представлений Акт про права національних та етнічних меншин (оновлено у 2005 р.), який давав специфічне, «локалізоване» трактування національних меншин і навколишнього його правового поля. Звернемося до характерного прикладу. У преамбулі Рамкової конвенції фігурує поняття «національна меншина», однак його сенс не розкривається. Далі наводиться досить розмита формула, що вказує, що «захист національних меншин і прав і свобод осіб, належать до цих меншин, є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини» (Розділ 1, ст.1 Конвенції). В угорському Акті, навпаки, значення поняття «національна меншина» прописано досить чітко. Під ним мається на увазі «етнічна група, яка проживала на території Угорської Республіки щонайменше сто років і яка являє собою чисельну меншість серед громадян держави, представники якого є угорськими громадянами, і відрізняються мовою, культурою і традиціями».

Згідно з Конвенцією, сторонам, які ратифікували її, пропонується «заохочувати створення сприятливих умов, що дозволяють забезпечити особам, які належать до національних меншин, можливості підтримувати і розвивати свою культуру, а також зберігати основні елементи їх самобутності, а саме: релігію, мову, традиції та культурну спадщину». У випадку з

Угорщиною акценти розставлені кілька по-іншому: державі слід вживати заходів «проти політичних намірів», здатних привести до асиміляції, сегрегації, переслідування або утрудненню реалізації прав представників національних або етнічних меншин через їх статус. Більше того, згідно з актом, «збереження, сприяння, зміцнення і спадкоємність ідентичності меншини» є невід'ємним колективним правом самої меншини, проте далі нічого не говориться про роль держави в цьому «збереженні і зміцненні».

На практиці це виражається в різних тенденціях. Відношення держави і титульної нації до меншин, на державному рівні цілком доброзичливе, в реальності носить скоріше пасивно-асиміляційний характер. На цьому тлі може відбуватися поступове розмивання етнокультурної індивідуальності меншин. Так, дослідження, проведені серед місцевих словаків, показують, що тільки 66% опитаних вважає себе представниками меншості, тоді як 22% вже називають себе угорцями словацького походження, а 12% – власне угорцями. При цьому більше 40% респондентів говорять вже тільки угорською, а тільки словацькою використовують в побуті, як правило, лише люди похилого віку. Як зазначають фахівці, представники Словацької меншини розглядають інтеграцію в угорську спільноту як спосіб збереження власної ідентичності та дружнього співіснування, однак угорці не виявляють до цього зустрічного інтересу, в результаті чого шанси на ефективну підтримку Словацької ідентичності оцінюються як «вкрай малі» [64].

Ймовірно, найбільш проблемним в Угорщині залишається становище циганської меншості. За деякими даними, частка циган у населенні Угорщини становить приблизно 6-8%, що робить їх найбільшим за чисельністю меншиною країни. При цьому циганське співтовариство стикається з численними викликами. По-перше, воно не є гомогенним ні з соціальної, ні з етнічної точки зору. Циганське співтовариство Угорщини являє собою швидше конгломерат етнокультурних спільнот, різною мірою асимільованих, які говорять на різних циганських діалектах, або взагалі відмовилися від циганської на користь угорської мови. По-друге, половина циган проживає в

сільській місцевості, нерідко в ізольованих районах, не має рівного доступу до освіти і соціального захисту і в підсумку виявляється неконкурентоспроможною. По-третє, переважна більшість угорців не бажають селитися в районах з великою кількістю циган (включаючи міста), посиляючись на криміногенну обстановку і погані умови проживання. Це викликає значні труднощі для реальної, а не декларованої інтеграції циган.

Виправити становище покликана запущена в 2007 р. стратегія по включенню циган в угорське суспільство. Вона здійснюється за підтримки низової адміністрації та різних некомерційних організацій і ставить перед собою два головні завдання – ліквідацію бідності та розширення суспільно-політичної участі представників ромської спільноти.

Дана програма підтримується і наднаціональними структурами, в тому числі числі Європейським регіональним фондом розвитку та Європейським соціальним фондом. Результати даної ініціативи, за оцінками експертів, представляються досить суперечливими. Так, якщо загальна ситуація із забезпеченням житло помітно покращилася і в місті, і на селі, то в сфері освіти прогрес поки невеликий через непослідовні дії місцевої влади і, не в останню чергу, через опір місцевих жителів, для яких цигани як і раніше виступають в якості етнічних парій.

Таким чином, можна говорити про те, що в Угорщині як і раніше діє історично обумовлений етнічний підхід до розуміння нації. Не можна сказати, що в країні відсутні практики регулювання положення співтовариств, які належать до національних меншин: навпаки, на місцевому рівні держава забезпечує їм простір для самоорганізації та реалізації своєї етнокультурної індивідуальності (в тому числі через політичне представництво та ЗМІ). Проте, ставлення титульної нації до національним меншинам слід радше характеризувати як пасивне, яке імпліцитно впливає з думки про неминучу кінцеву унгаризацію останньої. Примітно, що в Конституції країни про національні або етнічні меншини нічого не говориться.

Набагато більше політичне керівництво Угорщини, як уже зазначалося, займає співвіднесення спільнот «зарубіжних» угорців з нинішньою угорською державою. В даному випадку загальна історична пам'ять стає інструментом соціальної комунікації та створення єдиного культурного поля, яке візуалізується за допомогою пам'ятників та історичних місць з метою надання минулому потужного афективного впливу [65].

Діюча політика пам'яті в Угорщині конструюється навколо двох стрижневих наративів – міфу про історичну спадщину (велич) і дискурсу заперечення тоталітарної спадщини. Обидва наративи, в комбінації або окремо, характерні для більшості постсоціалістичних держав Центральної та Східної Європи, і в угорському випадку вони лише набувають локальну специфіку. У першому випадку – це виникають на «музеї Тріанона» (за назвою Тріанонського договору 1920 р., що визначив кордони Угорщини після Першої світової війни), покликані нагадувати про «несправедливий» поділ угорців.

Заперечення тоталітаризму працює в двох напрямках. З одного боку, це дистанціювання від радянського минулого. Так, ще в 1993 р. в Будапешті був організований парк «Мemento», що став свого роду резервацією для об'єктів монументальної пропаганди часів угорського соціалізму. В 2002 р. в будівлі Управління держбезпеки Угорщини був відкритий Музей терору, що став, мабуть, найбільш знаковим «місцем пам'яті» не тільки Угорщини, а й усієї Центральної та Східної Європи. Поряд із засудженням сталінського тоталітаризму 1945-1956 рр. музейна експозиція піддає схожій оцінці і час нацистської окупації 1944-1945 рр. Остання тема отримала розвитку в рік 70-річчя Голокосту в Угорщині. Тоді, в 2014 р., в центрі Будапешта був споруджений монумент, який позиціонує Угорщину як жертву нацизму, незважаючи на те, що країна була союзницею Третього рейху [47].

У зв'язку з цим примітно, що згідно преамбулі Конституції Угорщини, прийнятої в квітні 2011 р., з березня 1944 р. (початку нацистської окупації) до травня 1990 р. (перших вільних виборів) країна не була конституційною і

суверенною державою. При цьому ігнорується той факт, що з 1941 р. Угорщина активно воювала на боці нацистської Німеччини проти Радянського Союзу, а режим М. Хорти, що існував в Угорщині до нацистської окупації у 1944 р., був по суті авторитарним. У цьому сенсі чинне керівництво країни на символічному рівні як би відсторонюється від подій, що відбувалися в країні в цей період, і прагне згуртувати націю в рамках «нової демократії» і «угоди між угорцями минулого, сьогодення і майбутнього».

Важливо також відзначити, що цементує названі дискурси «анти ліберальна мобілізація громадянського суспільства у сфері політики пам'яті». Це безпосередньо перегукується з описаним вище сюжетом, де розмиті положення Рамкової конвенції Євросоюзу замінюються націоцентричними формулюваннями угорського Акту про національні меншини.

3.3. Націєбудівництво і політика ідентичності в Румунії

Досвід нації, політики ідентичності та політики пам'яті в постсоціалістичної Румунії в цілому можна охарактеризувати як досить позитивний. Незважаючи на значні соціально-економічні і міжетнічні проблеми (наприклад, історично досить складну і чутливу проблему угорців у Трансільванії, про яку йтиметься нижче), румунській державі і суспільству, завдяки гнучкій і збалансованій політиці по відношенню до національних меншин, в цілому вдається підтримувати соціальний і міжетнічний світ.

Слід зазначити, що в епоху змін на початку 1990-х років. Румунія вступила в стані глибокої соціально-економічної кризи, яка охопила усі сфери життя суспільства. Спад виробництва, зниження купівельної спроможності та рівня життя, що супроводжувалися високою інфляцією, тривали все наступне десятиліття. Побоювання щодо реальної можливості політичної дестабілізації змусили керівництво Румунії максимально централізувати владу. Унітарний характер держави був прописаний в Конституції країни (Частина 1, ст.1).

Як вважають фахівці, цей крок був також способом уникнути відкритих міжетнічних конфліктів. Незважаючи на те, що 89% населення країни складають румуни, етнічна палітра Румунії різноманітна: на її території налічується 16 груп меншин, різною мірою соціально, економічно і політично інтегрованих в румунське суспільство. При цьому, на відміну від Угорщини, параграф про національні меншини присутній в Конституції Румунії. Слідом за Європейською Конвенцією Румунська держава «гарантує особам, що належать до національних меншин, право на збереження, розвиток і прояв своєї етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності» (частина 1, ст. 6) [61].

У 1990-ті роки Румунія відійшла від соціалістичної політики фактичного невизнання національних меншин і зробила ряд серйозних кроків в сфері забезпечення їх прав. У 1997 р. було створено Управління із захисту меншин. Як і в Угорщині, в рамках взаємодії профільних відомств і некомерційних організацій розроблялися програми збереження культурної індивідуальності меншин та розширення їх суспільно-політичної участі. Крім того, були організовані особливі тренінги по взаємодії влади і спільнот, що представляли меншинам. З часом національні меншини отримали можливості власного представництва в парламенті країни та використання своїх мов в адміністративно-територіальних одиницях, де представники даної меншини становили не менше 20% населення.

Взаємини між титульною нацією і меншинами в Румунії прямо впливають з амбівалентності нинішнього політичного дискурсу. З одного боку, політики люблять звертатися до популістської риторики і акцентувати увагу в рамках Європи, що не в останню чергу пов'язана з архаїчністю повсякденності і незавершеністю процесів модернізації. Разом з тим, важливим для Бухареста представляється підтримка міжетнічного балансу всередині країни. У зв'язку з цим керівництво Румунії, незважаючи на унітарний характер державності, йде на певні поступки меншинам [64].

Тут, однак, виникає проблема іншого роду, а саме «конфлікт пам'яті» навколо одних і тих же меморіальних місць та історичних територій у представників різних спільнот. Особливо яскраво це проявляється у взаємовідносинах румунської більшості та угорської меншини.

Угорці складають найбільшу національну меншину Румунії (більш 1,2 млн. осіб, або близько 7% від населення країни). Здебільшого вони проживають на території Трансільванії – історичної області на північнозападі країни. Демократичний союз угорців Румунії (ДСВР) є великою і впливовою етнічною партією, членом низки правлячих коаліцій [56].

Історична пам'ять про Трансільванію є одним з предметів згаданого конфлікту між угорцями та румунами. Для перших цей регіон довгий час залишався єдиним осередком угорської культури і державності в Європі. Для другого, навпаки, включення Трансільванії у грудні 1918 р. до складу Румунії стало останнім етапом у «збиранні» історичних Румунських земель. У зв'язку з цим важливим меморіальним місцем для румунів є військові кладовища Першої світової війни, розташовані по схилах Карпат (тоді угорці воювали проти Румунії в складі австрійської армії). В румунських шкільних підручниках опускалися цілі відрізки з історії угорської Трансільванії, применшувалася або ігнорувалася роль трансільванських князів, а угорські імена власні романізувалися. У тексті національного гімну Румунії Мат'яш Корвін, король Угорщини, який вважається там національним героєм, називається «великим предком» румун просто тому, що він був трансільванського походження.

Протиріччя між угорцями і румунами проявляються і в більш приземлених сюжетах. Найбільш показовою може служити ситуація університетом в Клужі. Довгий час він був інтелектуальним центром угорців Трансільванії. Згідно з Конституцією Румунії, особам, що належать до національних меншин, забезпечується право вивчати рідну мову і здобувати освіту цією мовою. Студенти-угорці дійсно можуть запитувати організацію підрозділів з проведенням занять угорською мовою, однак тут йдеться про

організацію монолінгвального університету. Як зазначають експерти, для угорців це більше, ніж питання їхніх прав, це «засіб культурного виживання і визнання цінності інтелектуальної складової угорської спільноти». Задля румун же це представляється першим кроком до етнічної сепарації і в кінцевому рахунку загрозою територіальній цілісності держави [54].

В ході тривалих дискусій навколо ймовірного рішення угорського питання в Румунії саме угорське співтовариство розділилися на помірних і радикалів. Перші, прихильники ДСВР, пропонували створити автономію за зразком Південного Тіролю в Італії. Радикально налаштована частина угорців, вважаючи Трансільванію «своєю» споконвічною територією, наполягала на визнанні їх другим етносом країни. Ще в 2003 р. була утворена Трансільванська угорська національна рада, що увійшла в опозицію керівництву ДСВР, що просував ідею автономізації. У 2008 р., після входження Румунії до складу Євросоюзу, Угорська Громадянська партія зробила спробу інструменталізації європейських угод (Рамкової Конвенції про захист національних меншин та Хартії регіональних мов). Ще через рік, в 2009 р., в Трансільванії було проголошено невизнане територіальне утворення, що отримало назву Секейський край [49].

Наскільки можна бачити, до теперішнього часу румунам і угорцям в Трансільванії вдається підтримувати баланс у взаєминах один з одним. З одного боку, позитивну роль тут відіграє тривала традиція спільного проживання на одній території. З другої сторони, певний потенціал для конструювання спільної культурної пам'яті існує в соціалістичному минулому країни. В цьому відношенні можна згадати меморіал загиблим в ході революції 1989 р., що повалила режим Чаушеску (як відомо, вона почалася саме в угорських районах Румунії).

Крім того, Румунія разом з Угорщиною та низкою інших постсоціалістичних країн приєдналася до загальноєвропейського проекту ATRIUM, покликаною виявити, дослідити і взяти під охорону спадщину тоталітарних режимів.

Для зниження потенціалу ймовірного конфлікту в Трансільванії румунське керівництво вжило ряд заходів. Першими і найбільш важливими законами стали Закон «Про вибори», прийнятий в 1992 р., і Закон «Про освіту», прийнятий в 1995 р. Перший закон мав на увазі організацію політичного представництва для національних меншин, другий – можливість здобуття ними освіти рідною мовою. Обидва ці закони співвідносилися з європейською Рамковою конвенцією. З 1996 р. угорці вперше в історії отримали представництво в румунському парламенті; була розширена мережа середніх шкіл для дітей угорців, створені університетські коледжі з викладанням угорською мовою та підготовлено нові підручники. В Конституції Румунії є окрема стаття (СТ. 6, пп. 1-2), яка говорить, що «держава визнає і гарантує особам, які належать до національних меншин, право на збереження, розвиток і прояв своєї етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Заходи захисту, які вживаються державою для збереження, розвитку і прояву самобутності осіб, що належать до національних меншин, повинні відповідати принципам рівності і недискримінації по відношенню до інших румунських громадян» [50].

З 2001 р. в Румунії діє Департамент з міжетнічних відносин, який замінив Раду у справах меншин. Він працює як підрозділ уряду, покликаний надавати допомогу національним меншинам, сприяти розвитку діалогу в рамках міжетнічних програм і взаємодіяти з організаціями, підтримуючими ідеї та цілі розвитку міжнаціональних відносин. Поточна робота передбачає заохочення культурного та інформаційного простору угорською мовою (7 театрів, більше 20 радіостанцій і телепрограм, більше 100 газет і журналів), є мережа неурядових організацій з підтримання угорської культурної самобутності.

Окремим великим сюжетом в темі національних меншин є циганська проблематика. Цигани можуть вважатися другою за величиною після угорців етнічною меншиною Румунії, при цьому їх точну чисельність по ряду причин визначити не можна: фахівцями називаються цифри від 0,5 до 1,3 млн осіб

(тобто від 2,5 до 6,5% від населення країни). Представники цієї меншини живуть за своїми внутрішніми законами, більше половини циган не мають офіційної роботи, велика частина (58% чоловіків і 89% жінок) не мають ніякої освіти. І тут головна проблема циганської спільноти полягає в їх ізольованості від решти суспільства [29].

Спроби соціалізації циган у свій час робила спеціальна підкомісія при міжвідомчому комітеті з національних меншин. Однак, як і в угорському випадку, цей процес натрапив на неприйняття з боку місцевих жителів - як румунів, так і угорців, які не розглядають циган як «своїх», навіть якщо останні вже перейняли відповідні культуру і мову.

ВИСНОВКИ

Європа, яка, насправді, не монолітна, але різноманітна і різнолика завдяки безлічі народів, що населяють її, самою долею постійно примушена вирішувати питання, яким чином досягти стійкої взаємодії не тільки між державами-націями, а й між різними народами (національностями, етнонаціями). Дане завдання періодично ускладнюється то проблемами етнотериторіального характеру, то наростанням кризових явищ в загальноєвропейській економіці. Однак саме національні уряди держав-учасниць Європейського союзу володіють політичним інструментарієм для профілактики етнонаціонального питання, за яким криються проблеми етнополітичного конфлікту по лінії центр-периферія, етнічного націоналізму і сепаратизму (який ми можемо розуміти досить широко, від вимог автономії до сецесії).

Мультинаціональне різноманіття Європи передбачає і збереження етносів на її території. Як відомо, недотримання прав національних меншин, порушення норм і принципів в цій області не тільки несприйнятні самі по собі, але і породжують екстремізм, загострюють напруженість і чреваті конфліктами як всередині держав, так і між ними.

У далекій і недавній європейській історії і сьогодні, поза Європейським Союзом, світ знає приклади того, як подібні загрози приводили до насильства, насильницького сепаратизму, масової еміграції/депортації і навіть етнічної чистці. Більш того, вони спонукають жертви таких порушень до застосування сили.

Якщо говорити про етнічне різноманіття Європи, то вона зберігає і сьогодні свої якісні особливості. Балти, галли, германці скандинави, слов'яни, фінно-угорські народи, валлони, ібери, нормани, португальці, фракійці, фризи, шведи – ось неповний етнічний склад Європи. При цьому кінцеві межі держав Європи були визначені після закінчення першої і Другої світових воєн, і пізніше в результаті трансформації біполярного світу і його наслідків.

Багато народів Європи, які історично проживали на певній території, опинилися в межах кордонах інших держав після їх переділу, що стало причиною того, що близько 40 мільйонів чоловік фактично належать тепер до національних меншин.

Етнічні проблеми в країнах Європи ускладнені тим фактом, що культура так званих «титульних націй» в загальноєвропейському контексті маргінальна, вона схильна до сильного тиску масової західної культури і її нормативний статус (характерний також для громадянських Націй) оскаржується національними меншинами, особливо діаспорами великих народів.

Оцінка етнополітичної ситуації в єдиній Європі зводиться сьогодні до вирішення комплексу проблемних питань, серед них – виявлення політико-правової дефініції, що дозволяє нею оперувати з метою виявлення суті національно-етнічного процесу в сучасній Європі.

З метою сталого внутрішньополітичного і соціального розвитку в інтересах будь-якої держави укладена необхідність у забезпеченні лояльності до країни всіх верств суспільства. Вище сказаного можна досягти, активно втягуючи меншини до політику, надаючи їм права і свободи або чекаючи від меншин, щоб вони з власної волі прийняли всі умови, що пред'являються до кожного громадянина країни.

Бажання країни формувати етнічно однорідну державу, заохочуючи асиміляцію різних етнічних груп з домінуючою культурою, дозволило б в перспективі визначити питання лояльності, проте, з іншої сторони, необережна, занадто «давить» політика такого роду може викликати нелояльність цих груп, а також збільшити обурення міжнародного співтовариства. З цієї причини більшість країн дотримуються поняття інтегрованого, залученого в соціо-культурне життя, національної меншини.

Загальноприйнятою точкою зору вважається та, що держави як основні суб'єкти міжнародно-правового нормотворення несуть особливу відповідальність у справі запобігання дискримінації і захисту національних меншин, бо останні істотно обмежені в можливостях впливу на політику своїх

держав як в сенсі законодавства, так і в сенсі проведення фактичної політики по відношенню до них, і їх положення не повинно цілком залежати від доброї волі чи сваволі відповідних урядів.

Це пояснює необхідність міжнародно-правового регулювання питань національних меншин з тим, щоб вони мали надійного захисника своїх прав в особі міжнародного права і відповідного механізму, а якщо підійти ширше – в особі міжнародного правопорядку і світової спільноти в цілому. Внаслідок ломки політичних кордонів багато національних меншин опинилися за межами своєї національної держави, з якою його пов'язує спільність походження або культурної спадщини. Достатньо думки уряду цієї держави щодо того, що права таких національних меншин в чужій державі порушуються для втручання або виступу на захист цих прав.

У цьому сенсі потрібен міжнародний характер захисту прав національних меншин, щоб не допустити розвитку напруженості у відносинах між державами, конфліктної ситуації. Історичним прикладом Європи є Балкани і народи, що населяють їх.

Особливу увагу організація приділяє виробленню заходів зміцнення довіри і безпеки, спрямованих на запобігання появи невірної інформації, перекручених уявлень і помилкових стереотипів, що стосуються різних культур і релігій, на досягнення взаєморозуміння і забезпечення вільного обміну ідеями та інформацією між носіями різних культурних і релігійних традицій.

Важливо й те, що існують національні меншини, які «самотні» в етнічному, релігійному або культурному плані, меншини, за які нікому «заступитися». Тому Міжнародна система забезпечення прав національних меншин і міжнародного впливу на їх порушників як єдино неупереджена з усіх можливих повинна бути визнана найбільш об'єктивною і універсальною. Міжнародно-правові документи, спрямовані на захист меншин, містять загальні принципи політики та концепції окремих держав. Вони базуються на виконанні декількох умов:

Національні меншини повинні володіти всіма громадянськими, політичними, економічними, культурними правами, які має домінуючий етнос. Національним меншинам важливо забезпечити умови, що дозволяють удосконалювати та розвивати характерні культурні риси, мову, релігію і т.д., а в ряді ситуацій меншинам логічно забезпечити деякі пільги.

Слід відшуковувати мирні шляхи демократичного співжиття різних етнічних груп у соціумі, не допускати етнічних інцидентів і військового вирішення спірних питань, орієнтуватися на діалог. Щорічно, починаючи з 1994 року, в багатьох державах відбувається зустріч уповноважених осіб державних організацій Європейської Ради, що займаються питаннями національних меншин. Мета форуму – звернути увагу країн Ради Європи на становище національних меншин. У квітні 2002 року така зустріч, дев'ята за рахунком, відбулася в Литві, у Вільнюсі. На попередніх зустрічах обговорювалися питання просвіти національних меншин, ЗМІ, участі в політичному житті та інші. Вільнюський форум, обговоривши перспективи розвитку питання захищеності нацменшин, дав відразу хід реалізації Конвенції про основи охорони прав національних меншин, надання можливості збільшення ефективності участі нацменшин у житті і ряд інших питань.

Знадобилося два десятки років світовій спільноті щоб затвердити на пост Верховного комісара у справах національних меншин ОБСЄ в Гельсінкі в 1992 році. А сам зміст поняття прав національних меншин еволюціонував у бік розширення. З цим поняттям стали вимірювати колективний вимір ОБСЄ. Країни, що туди входили погодилися вважати, що права людини, як і права національних меншин, є не лише внутрішньою справою.

В останні роки активність держав в даній області зростає і виражається насамперед у тому, що питання забезпеченні прав національних меншин фігурують майже на всіх представницьких міжнародних форумах, особливо це стосується заходів в рамках ОБСЄ. Зросло розуміння того, що проблема

національних меншин «є суттєвим чинником миру, справедливості, стабільності та демократії в державах-учасниках».

Визнаючи, що забезпечення прав людини, і в тому числі національних меншин, має стати основою нової Європи, представники європейських держав продовжують обговорювати проблеми національних меншин на різних конференціях з людського виміру ОБСЄ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова Н. В. К вопросу о формировании европейской идентичности. *ПОЛИТЭКС*. 2008. № 3. С. 270-283.
2. Андреев Е. В. Проблемы современного западноевропейского мультикультурализма. *Обозреватель*. 2014. № 5. С. 71-79.
3. Апанович М. Ю. Вопросы интеграции мигрантов в Европе. *Вестник МГИМО-Университета*. 2011. № 6. С. 248-255.
- Ахмадеев К. Н. Этнополитическая мобилизация в контексте этнополитического исследования. *Вопросы политологии*. 2018. № 2. С. 49-54.
4. Бардин А. Л., Пантин В. И. Политизация дискурса по проблемам миграционного регулирования в Европейском союзе. *Человек. Сообщество. Управление*. 2017. Т. 18. № 3. С. 6-17.
5. Баринов И. И. Траектории нациестроительства в странах Восточной Европы. *Мировая экономика и международные отношения*. 2015. № 12. Т. 59. С. 90-98.
6. Бельгия побилa «рекорд» по продолжительности политического кризиса. РИАИИ от 08.01.2011. URL: <http://www.rian.ru/politics/20110108/318766959.html> (дата звернення: 05.12.2021).
7. Бобылев В. В. Миграционная политика (сущность, структурное строение основные типы). *Власть*. 2009. № 6. С. 61-64.
8. Бройи Дж. Подходы к исследованию национализма. *Нации и национализм*. Москва: Праксис, 2002. 235 с.
9. Васильев В. А. Управление этнополитическими конфликтами: характеристика основных технологий. *Казанский социально-гуманитарный вестник*. 2017. № 1. С. 19-24.
10. Веретевская А. В. Мультикультурализм, которого не было: анализ европейских практик политической интеграции этнокультурных меньшинств. Москва: МГИМО МИД России, 2018. 182 с.

11. Витман К. М. Миграционный кризис как вызов этнополитической безопасности Евросоюза. Миграционная политика ЕС: состояние, вызовы и перспективы: научно-практич. симпозиум. Одесса, 2015. С. 18-25.
12. Волкова Т. П. Классические философские концепции мультикультурализма и толерантности. *Вестник МГТУ*. 2011. № 2. С. 256-263.
13. Волкова Г.И. Испания: государство автономий и проблема территориальной целостности. Москва: МАКС Пресс, 2011. 328 с.
14. Высоцкий А. В. Этнополитический фактор в региональных конфликтах: теоретико-методологический аспект. *Евразийский союз: вопросы международных отношений*. 2016. № 4 (18). С. 60-71.
15. Гаман-Голутвина О. В. Проблема мультикультурализма в Европе. *Вестник МГИМО-Университета*. 2011. № 6. С. 16-17.
- Деркач М. А. История популистских партий в Швеции и Финляндии в 2006-2015 гг.: дис... канд. ист. наук: 07.00.03. Москва, 2017. 266 с.
16. Еремина Н. В поисках решения этнонационального вопроса в странах ЕС (на примере Великобритании). Международный институт новейших государств. 2013. URL: <http://ostkraft.ru/ru/articles/342> (дата звернения: 05.12.2021).
17. ЕС перед вызовом миграционного кризиса. Позиции европейских стран. Под ред. Н. К. Арбатовой, А. М. Кокеева. Москва, 2016. 289 с.
18. Задохин А. Г. Самоопределение народов и территориальная целостность государств: категории, проблемы, перспективы. *Обозреватель-Observer*. 2011. № 5. С. 13-24.
19. Казаринова Д. Б., Теплова А. В., Ладыгин М. С., Ягодка Н. Н. Миграционный кризис в ЕС и переосмысление мультикультурализма: материалы «Круглого стола» сотрудников, студентов и аспирантов Российского университета дружбы народов. *Вестник Российского университета дружбы народов*. 2016. № 1. С. 99-119.
20. Катаев Д. С. Всплеск этнического национализма в Европе. *Власть*. 2010. № 6. С. 88-91.

21. Луцишин Г. И. Миграционный кризис в ЕС: проблема безопасности внешних кордонов и обострение межэтнических. *Издательство Львовской политехники*. 2015. № 2. С. 41-45.

22. Максименюк М. Ю. Етнонаціональні та регіональні конфліктні ситуації: моделі, стратегії і методи урегулювання в умовах сучасних цивілізаційних тенденцій. Ученые записки национального университета им. В.И. Вернадского. Том 24 (65), № 3. Серия: Философия. Культурология. Политология. Социология. Симферополь, 2013. С. 341-352.

23. Малахов В. С. Национализм как политическая идеология: учеб. пособие. Москва: КДУ, 2005. 320 с.

24. Малахов В. С. Грозит ли Европе исламизация? *Отечественные записки*. 2013. № 1. С. 281-301.

25. Махонина Т. Н. Этнические общности и их характеристика. *Система ценностей современного общества*. 2015. № 43. С. 14-18.

26. Напсо М. Б. Европейский взгляд на проблему защиты этнонациональных интересов и национальной идентичности: к вопросу о продвижении коллективных прав этнических общностей. *Современное право*. 2009. № 6. С. 120-131.

27. Нарочницкая Е. А. Этнические конфликты и государство в западноевропейских демократиях. *Актуальные проблемы Европы*. 2000. № 3. С. 110-135.

28. Ноженко М. В., Юматов К. В., Корнеев О. В. Национальная и миграционная политика России и государств Европейского союза: учебное пособие. Томск: Издательство Томского университета, 2020. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000792773> (дата звернення: 05.12.2021).

29. Паин Э. А. Этнополитический маятник. Динамика и механизмы этнополитических процессов в постсоветской России. Москва: Институт социологии РАН, 2004. 328 с.

30. Пак А. К. Проблемы миграционной политики европейских стран и пути их решения. *Вестник Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина*. 2017. № 6. С. 54-57.

31. Перепелиця Г. М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. Київ: Стилос – ПЦ Фоліант, 2003. 256 с.

32. Потіха А. Європейський Союз в умовах кризи: події, факти, коментарі. 2020. № 8. С. 36-43. URL: <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2020/ukr8.pdf> (дата звернення: 05.12.2021).

33. Прохоренко И. Л. Испанский опыт регулирования межнациональных отношений и инокультурной иммиграции. *Мировая экономика и международные отношения*. 2015. № 12. Т. 59. С. 80-89.

34. Раттанси А. От мультикультурализма – к интеркультурализму. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page25865.html> (дата звернення: 05.12.2021).

35. Регулирование этнополитической конфликтности и поддержание гражданского согласия в условиях культурного разнообразия: модели, подходы, практики. Аналитический доклад. Отв. ред. И. С. Семененко. Москва: ИМЭМО РАН, 2017. 229 с.

36. Садовая Е. С. Социально-экономические факторы этнополитической конфликтности. *Полис. Политические исследования*. 2016. № 4. С. 41-53.

37. Сарсен А. К. Теории и модели этнополитики. *Политические институты и процессы*. 2017. № 4. С. 9-12.

38. Семенов Ю. И. Народ, этнос, нация. Статья первая. Общество, население, этнос. URL: https://www.socionauki.ru/journal/files/fio/2013_1/021-055.pdf (дата звернення: 05.12.2021).

39. Семененко И. С. Нация, национализм, национальная идентичность: новые ракурсы научного дискурса. *Мировая экономика и международные отношения*. 2015. № 11. Т. 59. С. 91-102.

40. Семененко И. С. Политика идентичности и идентичность в политике: этнонациональные ракурсы, европейский контекст. *Полис. Политические*

исследования. 2016. № 4. С. 8-28. URL: <https://doi.org/10.17976/jpps/2016.04.03> (дата звернения: 05.12.2021).

41. Смирнов А. Н. Этничность и культурный плюрализм в контексте государственной политики. *Политические исследования*. 2005. № 4. С. 31-45.

42. Тишков В. А. Постнационалистическое понимание национализма? Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. Москва: РОССПЭН, 2013. 227 с.

43. Тишков В. А., Шабаев Ю. П. Этнополитология: Политические функции этничности. Учебник для вузов. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Издательство Московского университета, 2019. 416 с.

44. Тотьев К. Ю. Публичный интерес в правовой доктрине и законодательстве. *Государство и право*. 2002. № 9. С. 25. URL: <https://www.sovremennoepravo.ru/> (дата звернения: 05.12.2021).

45. Тэвдой-Бурмули А. И. Этнополитическая динамика Европейского Союза. Москва: Аспект-Пресс, 2018. 224 с.

46. Тэвдой-Бурмули А. И. Правый радикализм в Европе. *Современная Европа*. 2005. № 4. С. 52-60.

47. Узнародов Д. И. Национализм в странах современной Европы и его влияние на национальную идентичность: компаративный анализ. *Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*. 2014. № 4 (182). С. 27-33.

48. Харитонова Е. М. Политика Великобритании по регулированию и предотвращению межэтнических конфликтов в третьих странах: инструменты и механизмы. *Человек. Сообщество. Управление*. 2015. № 2. С. 56-69.

49. Харитонова Е.М. Динамика национальных и этнических идентичностей в современной Британии. (Обзор). *Политическая наука*. 2016. № 1. С. 224-235.

50. Шестопап А. В. Решение национальных проблем: опыт Испании. Вестник МГИМО-Университета. 2011. № 6. С. 290-294.

51. Шмелева Н. В. Иммиграционная политика Франции в 2000-е годы: побуждение и принуждение к интеграции. Вестник МГИМО-Университета. 2011. № 6. С. 135-140.

52. Штомпка П. Формирование социологического воображения. Значение теории. *Социологические исследования*. 2010. № 10. С. 64-72.

53. Этнополитология сегодня: интервью Малиновой с академиком РАН, директором Института этнологии и антропологии РАН им. Н. Н. Миклухо-Маклая и Центра социальной антропологии РГГУ В. А. Тишковым. *Политическая наука*. 2011. № 1. С. 264-276.

54. Юськив Б. Н. Кризис миграционной системы ЕС как вызов безопасности европейской региональной системы международных отношений. *Международные отношения. Сер. Политические науки*. 2017. № 15. С. 34-41.

55. Яковлев П. «Brexit по-испански»: причины и последствия каталонского кризиса. *Перспективы*. 2017. № 3 (11). С. 36-51. URL: http://www.perspektivy.info/oykumena/europe/brexit_po-ispanski_prichiny_i_posledstviya_katalonskogo_krizisa_2017-10-18.htm (дата звернения: 05.12.2021).

56. Alibrandi, Rosamaria Towards political integration in Europe: the involvement of national parliaments in European Union politics and policy-making. *Parliaments, estates & representation*. 2018. Vol 38. № 2. P. 227-238.

57. Comparative Regional Integration: Europe and Beyond. Finn Laursen Routledge. 2016. 312 p.

58. Economic Policy Uncertainty Index. URL: <https://www.policyuncertainty.com> (date of access: 05.12.2021).

59. European integration: building Europe. editor, David Ramiro Troitino. N.Y.: Nova Science Publishers, 2013. 352 p.

60. European Council Conclusions on Migration, Digital Europe, Security and Defense, 19/10/2017. Official Site of the Council of the European Union. URL: <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/10/19/euco-conclusions-migration-digital-defence> (date of access: 05.12.2021).

61. Europe's Migration and Asylum Policy, Eurostat. Official site of the European Commission. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_quarterly_report (date of access: 05.12.2021).
62. Gardocka T., Kowalski P. Reasons and Consequences of Migration for Contemporary Europe. *Journal of Modern Science*. 2017. No. 1. P. 135-144.
63. Imagined societies: a critique of immigrant integration in Western Europe. Willem Schinkel. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 271 p.
64. Matkowska M. Polska polityka migracyjna – zarys problemu. *Studia i prace wydziału nauk ekonomicznych i zarządzania*. 2013. No. 3. P. 77-92.
65. Mazur S. Kryzys na granicach Europy i jego wpływ na strukturę Unii Europejskiej w l. 2011-2015. Punkt Informacji Europejskiej Europe Direct. Rzeszów, 2015. P. 5-22
66. Mudde C. The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy. *West European Politics*. 2017. Vol. 33. No. 6. P. 1173-1175.
67. Szymanska J. Strategia Unii Europejskiej wobec kryzysu migracyjnego: priorytety, bariery, efekty. *Studia BAS*. 2017. No. 3. P. 159-186.
68. The Treaty on the European Union, 2007. URL: <http://eurlex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A12012M%2FTXT> (date of access: 05.12.2021).
69. The Maastricht Treaty. URL: https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf (дата звернення: 05.12.2021).
70. World Economic Outlook, April 2020: Chapter 1. IMF. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020> (date of access: 05.12.2021).

ДОДАТКИ

Приплив мігрантів на початку червня 2015 р.

